Onderzoeksverslag:

Promoten lesboeken Maatschappijleer de creatie van een Europese identiteit?

Februari 2016
Universiteit Twente, ELAN
Master Leraar Voortgezet en Hoger Onderwijs Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen
Vakcode: 197454200 (Onderzoek van Onderwijs)
Student: Erik Bong
Studentnummer: s1135198
Eerste Begeleider: Dr. M. Jeliazkova
Tweede Begeleider: Drs. M. Veldman

Inhoudsopgave

Samenvatting ... 2
1. Inleiding ... 3
1.1 Theoretische achtergrond ... 3
1.1.1 Collectieve identiteit ... 3
1.1.2 Burgerschapsonderwijs in Nederland: Maatschappijleer ... 4
1.1 Focus onderzoek ... 5
2. Methode ... 6
2.1 De lesboeken: algemene informatie ... 7
2.2 Overzichtsinstrument: blauwdruk ... 8
2.3 Kwantitatieve inhoudsanalyse ... 8
2.3.1 Procedure onderzoeksvraag 1. ... 9
2.3.2 Procedure onderzoeksvraag 2 ... 11
3. Resultaten ... 16
3.1 Onderzoeksvraag 1. ... 16
3.1.1 Thema's Maatschappijleer ... 16
3.1.2 Seneca ... 16
3.1.3 Resultaat onderzoeksvraag 1 ... 17
3.2 Onderzoeksvraag 2 ... 18
3.2.1 Onderzoekscategorie 1 ... 18
3.2.2 Onderzoekscategorie 2 ... 20
3.2.3 Onderzoekscategorie 3 ... 22
3.2.4 Onderzoekscategorie 4 ... 24
3.2.5 Onderzoekscategorie 5 ... 26
3.2.6 Onderzoekscategorie 6 ... 28
3.2.7 Onderzoekscategorie 7 ... 29
4. Conclusie ... 30
4.1 Doel onderzoek ... 30
4.2 Verwachtingen en uitkomsten ... 30
4.3 Aanbevelingen ... 30
5. Referenties ... 33

Samenvatting

In dit onderzoeksverslag is onderzocht of lesboeken Maatschappijleer de ontwikkeling van een Europese identiteit promoten. Het doel van dit onderzoeksverslag is mijn onderzoek te presenteren met betrekking tot de promotie van een Europese identiteit aan de hand van lesboeken Maatschappijleer. Twee lesboeken Maatschappijleer zijn hiervoor onderzocht: het lesboek voor VWO 'Thema's Maatschappijleer' (2012) en het lesboek voor HAVO-VWO 'Seneca' (2012). Er is onderzoek gedaan naar het referentiepunt van lesboeken Maatschappijleer (Nederland en / of Europa); ook is onderzocht of Europese kenmerken in lesboeken Maatschappijleer worden toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden. Kwantitatieve inhoudsanalyses lieten zien dat lesboeken Maatschappijleer Nederland als referentiepunt hanteren: er wordt wel gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland. Daarentegen wordt er niet gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa. Daarnaast laat dit onderzoek zien dat lesboeken Maatschappijleer Europese kenmerken veelal cursorisch noemen: Europese kenmerken (zoals 'Europese rechten') worden genoemd waarna de betekenis van deze Europese kenmerken echter niet wordt toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden. Op basis van deze resultaten zijn aanbevelingen geformuleerd die zijn te vinden aan het einde van dit onderzoeksverslag. Als lesboeken bijvoorbeeld spreken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland, zou er ook gesproken moeten worden in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa. Ook zou bij de toelichting van de betekenis van Europese kenmerken praktische voorbeelden gebruikt kunnen worden zodat leerlingen zich meer kunnen voorstellen bij het 'onbekende Europa'. Bij Europese rechten kan er bijvoorbeeld worden ingegaan op manieren waarop Europese burgers hun Europese rechten kunnen gebruiken: "Zoals je wellicht weleens hebt gemerkt als je op vakantie gaat, mogen wij als Europese burgers vrij reizen tussen lidstaten van de Europese Unie."

1. Inleiding

In dit onderzoeksverslag is onderzocht of lesboeken Maatschappijleer de ontwikkeling van een Europese identiteit promoten. Het doel van dit onderzoeksverslag is het presenteren van mijn onderzoek met betrekking tot de promotie van een Europese identiteit aan de hand van lesboeken Maatschappijleer. Er is onderzoek gedaan naar het referentiepunt van lesboeken Maatschappijleer (Nederland en / of Europa); ook is onderzocht of Europese kenmerken in lesboeken Maatschappijleer worden toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden. Twee lesboeken Maatschappijleer zijn onderzocht: het lesboek voor VWO 'Thema's Maatschappijleer' (2012) en het lesboek voor HAVO-VWO 'Seneca' (2012). Er is voor deze lesboeken gekozen omdat ze lijken te verschillen in de wijze waarop ze aandacht besteden aan Europa: uit de inhoudsopgaven van beide lesboeken komt naar voren dat Thema's Maatschappijleer geen apart hoofdstuk aan Europa wijdt, terwijl Seneca wel een volledig hoofdstuk wijdt aan Europa.

Het vergelijken van lesboeken Maatschappijleer heeft geleid tot een inventarisatie van overeenkomsten en verschillen met betrekking tot de wijze waarop aandacht wordt besteed aan Europa. Deze geïnventariseerde overeenkomsten en verschillen zijn gebruikt om tot aanbevelingen te komen voor docenten Maatschappijleer en ontwikkelaars van lesboeken Maatschappijleer.

De aanleiding voor dit onderzoeksverslag is voorafgaand onderzoek naar identiteitsontwikkeling van professor Ross waarbij ik mocht assisteren (voor zijn eerdere onderzoeken, zie onder andere: Ross, 2007, 2010, 2011). Bij dit onderzoek discussieerden leerlingen over hun identiteit waaruit naar voren kwam dat Nederlandse middelbare scholieren die Maatschappijleer volgen wel een Nederlandse identiteit hebben maar *geen Europese identiteit.* Het onderzoek liet daarnaast zien dat uitgebreide kennis over Nederland aanwezig is: leerlingen waren in staat verschillende Nederlandse kenmerken (zoals 'democratie' en 'vrijheid van meningsuiting') op te noemen én toe te lichten aan de hand van (actuele) praktische voorbeelden. Aan uitgebreide kennis over Europa ontbreekt het Nederlandse middelbare scholieren echter: leerlingen hadden moeite met het opnoemen van Europese kenmerken en waren vervolgens niet in staat deze Europese kenmerken toe te lichten aan de hand van (actuele) praktische voorbeelden.

1.1 Theoretische achtergrond

1.1.1 Collectieve identiteit

Een collectieve identiteit is een gedeeld gevoel van 'wij' (Snow, 2001). Een collectieve identiteit is volgens Polletta en Jasper (2001): "Een individu's cognitieve, morele, en emotionele verbindingen met een bredere gemeenschap, categorie, praktijk of institutie. Het is een perceptie van een gedeelde status of relatie, die eerder ingebeeld dan direct ervaren is, en gescheiden is van persoonlijke identiteiten, hoewel het een deel kan vormen van persoonlijke identiteit. Een collectieve identiteit kan eerst worden

geconstrueerd door buitenstaanders die het nog steeds versterken, maar de acceptatie is afhankelijk van hen op wie het toepasbaar is. Collectieve identiteiten worden uitgedrukt in culturele materialen - namen, verhalen, symbolen, verbale stijlen, rituelen, enzovoorts - maar niet alle culturele materialen drukken een collectieve identiteit uit. Anders dan ideologie brengt collectieve ideologie positieve gevoelens met zich mee voor andere groepsleden."

De collectieve identiteit van Europese burgers blijkt *het minst ontwikkeld op Europees niveau* (Kohli, 2000): burgers van Europese lidstaten blijken zich eerder met de eigen natiestaat te identificeren dan met Europa (Keating, Hinderliter, Orloff, & Philippou, 2009). Uit het voorafgaande besproken onderzoek kwam bovendien naar voren dat Nederlandse middelbare scholieren wel een Nederlandse collectieve identiteit hebben, maar geen Europese collectieve identiteit.

Het lijkt echter mogelijk dat Nederlandse middelbare scholieren zowel een Nederlandse én Europese identiteit ontwikkelen, aangezien identiteit niet enkelvoudig is (WRR, 2007) maar individuen meerdere en deels overlappende collectieve identiteiten kunnen ontwikkelen (Simon & Klandermans, 2001). De collectieve identiteit kan worden versterkt door te spreken in *'wij' en 'ons'-termen.* Onderzoek laat namelijk zien dat individuen zichzelf meer met een sociale groep blijken te identificeren als in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar een sociale groep (Brewer & Gardner, 1996; Taylor & Dube, 1986): als er bijvoorbeeld wordt gesproken over "Wij Nederlanders" identificeren mensen zich sneller met de sociale groep 'Nederlanders'.

1.1.2 Burgerschapsonderwijs in Nederland: Maatschappijleer

In een poging een nieuwe Europese identiteit te creëren, begonnen de Europese Unie en Europese Raad *burgerschapsonderwijs te promoten* (Eurydice, 2012; Ross, 2008) Burgerschapsonderwijs is dan ook door de Europese Unie sinds 1997 verbonden aan nationale onderwijsdoelen in alle lidstaten (Milana & Tarozzi, 2013). Elke Europese lidstaat is hierbij verantwoordelijk voor de invulling van de eigen onderwijscurricula (Philippou, Keating, & Hinderliter-Ortloff, 2009) en mag dus zelf bepalen hoe zowel nationaal als Europees burgerschap worden gesocialiseerd bij haar inwoners (Europese Unie, 2010).

In Nederland is de opdracht tot burgerschapsvorming toebedeeld aan het voortgezet onderwijs met de invoering van de wet 'Actief burgerschap en sociale integratie' (Wet op voortgezet onderwijs, artikel 17). Burgerschapsonderwijs is sinds 2006 onderdeel van het curriculum van het Nederlandse onderwijs (Inspectie van Onderwijs, 2006). Het schoolvak dat de taak tot burgerschapsvorming als hoofdfunctie heeft, is *Maatschappijleer* (Olgers, Van Otterdijk, Ruijs, De Kievid, & Meijs, 2010, p. 25). Maatschappijleer is in Nederland dus het aangewezen schoolvak dat de creatie van een Europese identiteit zou moeten stimuleren.

Voor Maatschappijleer zijn eindtermen geformuleerd voor het examenprogramma die door middel van het schoolexamen moeten worden geëxamineerd (SLO, 2007). De eindtermen zijn opgebouwd uit vier domeinen (SLO, 2007): Rechtsstaat, Parlementaire Democratie, Verzorgingsstaat,

en Pluriforme Samenleving. In de eindtermen van Maatschappijleer is *Europa ook opgenomen*. Binnen het domein 'Verzorgingsstaat' is bijvoorbeeld opgenomen: 'de leerling kan aangeven welk gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger'. Binnen het domein 'Parlementaire Democratie' is bijvoorbeeld opgenomen: 'de leerling kan de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen' en 'de leerling kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger' (SLO, 2007).

De lesstof van Maatschappijleer ligt dus vast in de eindtermen en in *lesboeken Maatschappijleer* (Olgers et al., 2010, p. 19) die een vertaling zouden moeten zijn van de vastgestelde eindtermen. Lesboeken voorzien zowel docenten als leerlingen in expertise en geven vastigheid door de inhoud, omvang en volgorde van de lesstof uiteen te zetten (Eisner, 1987, p. 11-13). De lessen Maatschappijleer worden bovendien door docenten vormgegeven op basis van lesboeken Maatschappijleer (Olgers et al., 2010, p. 158).

Ondanks het gegeven dat docenten bepalen wat er gedoceerd wordt (Jeliazkova, 2015, p. 22; Myers, 2009), zijn lesboeken Maatschappijleer belangrijk te onderzoeken. Aangezien de syllabuscommissie de eindtermen namelijk globaal heeft geformuleerd ("de leerling kan"), hebben ontwikkelaars van lesboeken Maatschappijleer de ruimte om eindtermen op eigen wijze te vertalen naar hun lesboeken. Hierdoor zouden er verschillen kunnen bestaan tussen lesboeken Maatschappijleer in de wijze waarop aandacht wordt besteed aan Europa. De wijze waarop die lesboeken maatschappijleer aandacht besteden aan Europa kan, naar eigen inzicht, van invloed zijn op de wijze waarop aandacht wordt besteed aan (de promotie van) Europa bij Maatschappijleer. Een lesboek Maatschappijleer dat Europese onderwerpen relatief uitgebreid behandelt door bijvoorbeeld Europese kenmerken toe te lichten aan de hand van praktische voorbeelden biedt docenten meer mogelijkheden om in hun lessen Europese kenmerken ook toe te lichten aan de hand van praktische voorbeelden; een lesboek dat Europa minder uitgebreid behandelt en Europese kenmerken slechts cursorisch noemt zonder deze toe te lichten aan de hand van praktische voorbeelden biedt docenten minder mogelijkheden.

1.1 Focus onderzoek

In dit onderzoeksverslag zullen twee lesboeken worden geanalyseerd die bij het vak Maatschappijleer worden gebruikt. De hoofdvraag die centraal staat in dit onderzoeksverslag: *Promoten lesboeken Maatschappijleer de creatie van een Europese identiteit?*

Aangezien uit het voorafgaande besproken onderzoek naar voren kwam dat Nederlandse middelbare scholieren wel een Nederlandse collectieve identiteit hebben maar geen Europese collectieve identiteit, richt dit onderzoek zich op de vraag of lesboeken Maatschappijleer zowel Nederland als Europa als referentiepunt gebruiken. Onderzoek laat namelijk zien dat een collectieve identiteit (zoals de Nederlandse en Europese) kan worden versterkt door te spreken in *'wij' en 'ons'-termen* met een verwijzing naar de sociale groep (Brewer & Gardner, 1996; Taylor & Dube, 1986). In

dit onderzoek is de volgende onderzoeksvraag (1) geformuleerd: 'Wordt er in het lesboek alleen gesproken in 'wij' en 'ons' termen met een verwijzing naar Nederland óf wordt er ook gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa?'. Op basis van de resultaten van het voorafgaande onderzoek is *de verwachting dat er in de lesboeken Maatschappijleer wel wordt gesproken in 'wij'- en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland (versterking Nederlandse collectieve identiteit); er wordt niet gesproken in 'wij'- en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa (geen versterking Europese collectieve identiteit).*

Daarnaast richt dit onderzoek zich op de vraag op welke wijze lesboeken Maatschappijleer aandacht besteden aan Europa: behandelen lesboeken Maatschappijleer Europa uitgebreid door Europese kenmerken bijvoorbeeld toe te lichten aan de hand van praktische voorbeelden zodat deze meer tot de verbeelding spreken van leerlingen? Óf behandelen lesboeken Maatschappijleer Europa minder uitgebreid door Europese kenmerken slechts cursorisch te noemen zonder deze toe te lichten aan de hand van praktische voorbeelden? De middelbare scholieren die namelijk meededen aan het voorafgaande onderzoek volgden Maatschappijleer: een schoolvak waarbij docenten de lessen vaak vormgeven aan de hand van lesboeken Maatschappijleer (Olgers et al., 2010, p. 158) waarvan wordt verwacht dat deze lesboeken Europa behandelen, aangezien Europa is opgenomen in de eindtermen. Toch kwam uit het voorafgaande onderzoek naar voren dat Nederlandse middelbare scholieren die Maatschappijleer volgen niet in staat zijn om Europese kenmerken die zij noemen vervolgens ook toe te lichten aan de hand van (actuele) praktische voorbeelden. In dit onderzoek is de volgende onderzoeksvraag (2) geformuleerd: 'Worden Europese kenmerken in lesboeken Maatschappijleer alleen genoemd óf worden deze genoemd en vervolgens ook toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden?'. Op basis van de resultaten van het voorafgaande onderzoek is *de verwachting dat in lesboeken Maatschappijleer Europese kenmerken niet worden toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden.*

2. Methode

2.1 De lesboeken: algemene informatie

In dit onderzoeksverslag zijn twee lesboeken Maatschappijleer geanalyseerd namelijk het lesboek voor VWO 'Thema's Maatschappijleer' (2012) en het lesboek voor HAVO-VWO 'Seneca' (2012). Er is voor deze lesboeken gekozen omdat ze lijken te verschillen in de wijze waarop ze aandacht besteden aan Europa: uit de inhoudsopgaven van beide lesboeken komt naar voren dat Thema's Maatschappijleer geen apart hoofdstuk aan Europa wijdt, terwijl Seneca wel een volledig hoofdstuk wijdt aan Europa. Hieronder volgen de details van de lesboeken:

Lesboek 1: Thema's Maatschappijleer
Titel: Thema's Maatschappijleer voor vwo lesboek
Auteurs: B. Schuijt, K. Schuyt, M. Hagers, M. Linthorst, T. Rijpkema en T. Schuurma
Druk: Drukkerij HooibergHaasbeek Meppel
Uitgave: Uitgeverij Essener BV, Wormerveer - Vierde druk
Bladzijden: 240
ISBN: 978-90-86740-77-2

Lesboek 2: Seneca
Titel: Seneca Maatschappijleer HAVO - VWO
Auteurs: A.A.J. Olgers, E.L. Schra en M.C. Veldman
Druk: Molenberg Media, Zwolle
Uitgave: Molenberg Media - Derde editie, eerste druk
Bladzijden: 284
ISBN: 978-90-81923-3-7

Het *lesboek Thema's Maatschappijleer* bestaat uit vijf 'thema's'. Elk thema is weer opgebouwd uit hoofdstukken waarbij de opbouw van elk hoofdstuk vast is: het hoofdstuk begint met een introductie met een deelvraag waarop zal worden ingegaan in de daaropvolgende paragrafen. In thema één 'Wat is maatschappijleer?' wordt het vak maatschappijleer geïntroduceerd. In de thema's twee tot en met vijf komen 4 thema's aan bod, respectievelijk: Rechtsstaat, Parlementaire democratie, Pluriforme samenleving en Verzorgingsstaat. Europa wordt behandelt in één paragraaf van het thema 'Parlementaire democratie'.

Het *lesboek Seneca* bestaat uit negen 'hoofdstukken'. Elk hoofdstuk is opgebouwd uit paragrafen. Elk hoofdstuk begint met een introductie, waarna verteld wordt wat er in het hoofdstuk zal worden behandeld. De eerste vier hoofdstukken introduceren het vak Maatschappijleer en reiken

leerlingen kennis aan die houvast biedt om in latere hoofdstukken in te gaan op politieke dilemma's, respectievelijk: 1. 'Het waarom van maatschappelijke problemen', 2. 'Groepen actoren en maatschappelijke problemen', 3. 'Inrichting van een samenleving' en 4. 'De maakbaarheid van een samenleving'. De hoofdstukken vijf tot en met acht gaan in op de Nederlandse uitkomst van politieke dilemma's, respectievelijk: 5. Welzijnsdilemma, 6. Cultuurdilemma, 7. Machtdilemma, en 8. Mensenrechtendilemma. Tot slot staan in hoofdstuk 9 Europa en het soevereiniteitsdilemma centraal.

2.2 Overzichtsinstrument: blauwdruk

Voor elk lesboek is een blauwdruk gemaakt dat het skelet vormt van elk lesboek (zie Bijlage A en B voor de volledige overzichtsinstrumenten van beide boeken). De blauwdrukken maakt het voor elke lezer van dit onderzoeksverslag, ook voor hen die de lesboeken niet door en door kennen, inzichtelijk hoe beide boeken zijn opgebouwd.

De blauwdrukken zijn ontwikkeld op basis van de volgende opbouw: 1. Hoofdstukken → 2. Paragrafen → 3. Onderwerpen. Het lesboek Seneca gebruikt dezelfde opbouw: 1. Hoofdstukken → 2. Paragrafen → 3. Onderwerpen. Het lesboek Thema's Maatschappijleer gebruikt echter de volgende opbouw: 1. Thema's → 2. Hoofdstukken → 3. Paragrafen. Voor de consistentie zijn de benamingen van de opbouw van het lesboek Thema's Maatschappijleer gelijk getrokken met die van Seneca. De term 'Hoofdstuk' in de blauwdruk verwijst naar wat een 'Thema' wordt genoemd in het lesboek Thema's Maatschappijleer; een 'Paragraaf' in de blauwdruk verwijst naar een 'Hoofdstuk' van Thema's Maatschappijleer; een 'Onderwerp' in de blauwdruk verwijst naar een 'Paragraaf' van Thema's Maatschappijleer.

De blauwdrukken worden gebruikt bij het vinden van antwoorden op de twee onderzoeksvragen. Voor onderzoeksvraag 1 kunnen *alle geïdentificeerde 'wij' en 'ons'-termen* overzichtelijk worden weergeven in de blauwdruk door deze met bladzijdennummer bij de desbetreffende paragraaf te rapporteren. Voor onderzoeksvraag 2 kunnen *alle geïdentificeerde Europa topics* overzichtelijk worden weergegeven in de blauwdruk door deze met bladzijdennummer bij de desbetreffende paragraaf te rapporteren.

2.3 Kwantitatieve inhoudsanalyse

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een kwantitatieve inhoudsanalyse. Een inhoudsanalyse is een methode om objectief en systematisch gespecificeerde karakteristieken van boodschappen te identificeren (Holsti, 1969) en richt zich dus op het analyseren van de inhoud van de tekst zelf (Pingel, 2010, p. 31). De kwantitatieve inhoudsanalyse sluit als methode het beste aan bij dit onderzoek omdat ik een kwantitatieve beschrijving van de zichtbare inhoud van de tekst wil gaan geven (Berelson, 1952, p. 55), namelijk: 1. Hoe vaak wordt er in lesboeken gesproken in 'wij' en 'ons' termen met een verwijzing naar Nederland en hoe vaak wordt er gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa?' en 2. 'Hoe vaak worden Europese kenmerken alleen genoemd en hoe vaak worden deze

genoemd en vervolgens ook toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden?'. Er zal deductief worden gewerkt omdat op deze wijze vooraf geformuleerde verwachtingen kunnen worden onderzocht (Marshall & Rossman 1995).

2.3.1 Procedure onderzoeksvraag 1. Wordt er in lesboeken alleen gesproken in 'wij' en 'ons' termen met een verwijzing naar Nederland óf wordt er ook gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa?

Het doel is te onderzoeken of er wordt gesproken vanuit één identiteit óf dat de tekst openstaat voor meerdere identiteiten, door middel van een frequentie-analyse (Pingel, 2010, p. 67): 'het vaststellen hoe vaak een term is gebruikt of een persoon of mensen worden genoemd'. In dit onderzoek is onderzocht hoe vaak 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland worden gebruikt én hoe vaak met een verwijzing naar Europa.

Stap 1. Identificeren

Het boek is meerdere malen grondig doorgelezen waarbij alle termen als 'wij', 'we', 'ons' en 'onze' in eventuele combinatie met (vervoegingen van) 'Nederland' en 'Europa' zijn geïdentificeerd. *Elke geïdentificeerde 'wij' en 'ons'-term mét de verwijzing* is door middel van een citaat en bladzijdennummer gerapporteerd in de blauwdruk (zie Bijlage A en B).

Stap 2. Coderen

Alle 'wij' en 'ons'-termen zijn vervolgens gecodeerd, *afhankelijk van de verwijzing* in het lesboek. Omdat het belangrijk is om de criteria van de categorieën (codes) te definiëren (Berelson, 1952) volgt hieronder wat de cijfercodes 1 tot 4 inhouden:

<u>Code 1. Redenering vanuit de auteurs / het lesboek</u>

- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om uit te leggen *hoe de auteurs een term definiëren*, bijvoorbeeld "Werkgevers en werknemers noemen <u>we</u> samen de sociale partners".
- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om aan te geven *welk onderscheid de auteurs maken*, bijvoorbeeld "<u>We</u> onderscheiden drie modellen, namelijk: (..)"
- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om *aan te geven wat zal komen*, bijvoorbeeld "<u>We</u> noemen enkele mijlpalen, zoals (..)"
- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om uit te leggen dat *leerstof aan bod is gekomen of aan bod zal komen*, bijvoorbeeld "In het volgende hoofdstuk bekijken <u>we</u> (..)" of "In het vorige hoofdstuk hebben <u>we</u> behandeld (..)"

Code 2. Mensen, sociale groepen, burgers

- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om te verwijzen naar een eigenschap dat eigen is aan de *mens*, bijvoorbeeld "Wij zijn sociale wezens."
- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om te verwijzen naar standpunten van een bepaalde *sociale groep*, bijvoorbeeld "Wij VVD'ers willen meer economische vrijheid!"
- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om te verwijzen naar *burgers* zonder een (expliciete) verwijzing naar Nederland of Europa, bijvoorbeeld "Welke plaats hebben wij burgers in de politiek?" In deze context verwijst 'wij' niet expliciet naar Nederlandse of Europese burgers maar naar het zijn van burger in het algemeen.

Code 3. Nederland

- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om te *verwijzen naar Nederland*, bijvoorbeeld "In Nederland kiezen wij voor vrijheid." en "Wij zijn als Nederlanders verbonden." Hier is ook te denken aan uitingen als "Er kwamen gastarbeiders naar ons land." en "We gaan kijken naar de uitgangspunten van onze rechtsstaat."

Code 4. Europa

- Het gebruik van 'wij' en 'ons'-termen in het lesboek om te *verwijzen naar Europa*, bijvoorbeeld "We hebben in Europa verschillende instellingen.", "Wij als burgers van Europa kunnen ook op Europees niveau participeren." of "Onze Europese rechten zijn vastgelegd."

Stap 3. Calculeren

Nadat alle 'wij' en 'ons'-termen zijn gecodeerd is de frequentie van de codes per hoofdstuk vastgesteld: *per hoofdstuk is geteld hoe vaak elke code voorkomt* (zie '*' in voorbeeld Tabel 1). Op deze manier kan systematisch in beeld worden gebracht hoe de 'wij' en 'ons'-termen zijn verdeeld over de lesboeken. Vervolgens kunnen de totalen van de codes worden berekend: per code zullen de totalen van elk hoofdstuk bij elkaar worden opgeteld (zie Tabel 1: '**').

Hoofdstuk	**Code=1**	**Code=2**	**Code=3**	**Code=4**	**Totaal**
Hoofdstuk 1	*	*	*	*	
Hoofdstuk 2	*	*	*	*	
Hoofdstuk 3	*	*	*	*	
Hoofdstuk 4	*	*	*	*	
Totaal	**	**	**	**	

Tabel 1. Totalen codes 'wij' en 'ons'-termen

2.3.2 Procedure onderzoeksvraag 2. Worden Europese kenmerken alleen genoemd óf worden deze genoemd en vervolgens ook toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden?

Onderzoeksvraag 2 zal worden onderzocht door middel van een *unconstrained* onderzoeksmatrix omdat deze wordt ingevuld door alleen tekstaspecten te selecteren die passen binnen deze onderzoeksmatrix (Patton 1990, Sandelowski, 1993, 1995), afhankelijk van het onderzoeksdoel (Kyngas & Vanhanen 1999). Met betrekking tot het doel van dit onderzoek: het selecteren van informatie relevant voor het beantwoorden van onderzoeksvraag 2.

De *unconstrained* onderzoeksmatrix wordt gestructureerd door van tevoren 'onderzoekscategorieën' te formuleren op basis van literatuur (Sandelowski 1995, Polit & Beck 2004, Hsieh & Shannon 2005). De 'onderzoekscategorieën' zullen in dit onderzoek worden geformuleerd op basis van de Europa eindtermen van de Syllabuscommissie (SLO, 2007). Vervolgens wordt de *unconstrained* onderzoeksmatrix verder gestructureerd aan de hand van 'subcategorieën' die niet van tevoren worden geformuleerd maar worden afgeleid uit de te analyseren tekst. In dit onderzoek zullen de 'onderzoekscategorieën' eveneens 'onderzoekscategorieën' worden genoemd (in 'stap 1' van deze methode volgt meer toelichting op de 'onderzoekscategorieën'); 'subcategorieën' zullen 'Europa topics' worden genoemd (in 'stap 2' van deze methode volgt meer toelichting op ´Europa topics´).

Stap 1. Structureren aan de hand van 'onderzoekscategorieën'

Om de inhoudsanalyse te structureren en begeleiden is het belangrijk om onderzoekscategorieën te formuleren (Mikk, 2000, p. 103). De volgende *zeven onderzoekscategorieën* zijn geformuleerd aan de hand van Europese eindtermen die zijn ontwikkeld door de syllabuscommissie:

1. **Oorspronkelijke doelstellingen Europese samenwerking en integratie**
   -Eindterm domein C, 8: De kandidaat kan aangeven in hoeverre de oorspronkelijke doelstellingen van de Europese samenwerking en integratie zijn bereikt en/of nog steeds belangrijk zijn.

2. **Verschuivingen beslissingsbevoegdheid naar Europees niveau**
   -Eindterm domein C, 6: De kandidaat kan verschuivingen noemen in beslissingsbevoegdheid van nationaal naar bovennationaal Europees niveau.

3. **Structuur Europese vertegenwoordiging**
   -Eindterm domein C, 6: De kandidaat kan de structuur van vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

4. **Europees besluitvormingsproces**
   -Eindterm domein C, 8: De kandidaat kan de fasen in het proces van politieke besluitvorming op EU-niveau beschrijven. Daarbij aangeven welke actoren een rol spelen in het proces van politieke besluitvorming.

5. **Europese rechten**
   -Eindterm domein C3, 8: De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.
   -Eindterm domein D, 12: Aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

6. **Europese verdragen ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen / asielzoekers**
   -Eindterm domein E3, 15: De kandidaat kan uitleggen dat het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/ asielzoekers stoelt op de Grondwet, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en internationale verdragen (VN-verdragen, Raad van Europa) en dat houdingen van sommige groepen ten aanzien van beperking van immigratie hiermee in strijd zijn.

7. **Gevolgen Europa voor de Nederlandse cultuur en identiteit**
   -Eindterm E4, 16: De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit

Stap 2. Structureren aan de hand van 'Europa topics'

Om de inhoudsanalyse verder te structureren worden subcategorieën gevormd door Europa topics die worden behandeld in lesboeken Maatschappijleer. Om Europa topics te identificeren zijn de lesboeken meerdere malen grondig doorgelezen waarbij alle geïdentificeerde Europa topics zijn gerapporteerd in de blauwdrukken (zie Bijlage A en B voor een voorbeeld van de blauwdrukken).

Een Europa Topic wordt gerapporteerd in de blauwdruk als het topic een Europees onderwerp centraal heeft staan, zoals de 'Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal' en het 'Europees Parlement'. Ook wordt een Topic als Europa topic bestempeld én gerapporteerd in de blauwdruk als geen Europees onderwerp centraal staat maar wél wordt verwezen naar Europa. Ter illustratie: het onderwerp 'de (Nederlandse) grondwet' wordt gerapporteerd in de blauwdruk, indien daarin wordt verwezen naar bijvoorbeeld 'Het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens'.

Vervolgens is geïnventariseerd welke Europa topics (subcategorieën) vallen onder welke onderzoekscategorie. Ter illustratie:

- Europa topic 'de grondwet' (met een verwijzing naar het EVRM) zou worden ingedeeld in onderzoekscategorie 6. 'Europese verdragen ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen / asielzoekers'.
- Europa topic 'Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal' zou worden ingedeeld in onderzoekscategorie 1 'Oorspronkelijke doelstellingen Europese samenwerking en integratie'
- Europa topic 'het Europees Parlement' zou worden ingedeeld in onderzoekscategorie 3 'Structuur Europese vertegenwoordiging'

Stap 3. Opdelen tekstpassages: thema's

Vervolgens zijn de tekstpassages die gaan over de geïdentificeerde Europa topics opgedeeld: op basis van thema's binnen een tekstpassage. Deze opdeling van de tekstpassage kan hierdoor groot of klein zijn (Berelson, 1952), en maakt het mogelijk de onderzoeksvraag telkens te beantwoorden per opgedeelde tekstpassage. Hieronder volgt een voorbeeld van twee tekstpassages die gaan over de Europa topics 'Bestuur van de Europese Unie' en 'De Europese Commissie':

Bestuur van de Europese Unie

[1] De Europese Unie kent een scheiding van machten. De wetgevende macht berust bij de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement, de uitvoerende macht bij de Europese Commissie en de rechtsprekende macht bij het Hof van Justitie van de Europese Unie.

De Europese Commissie

[1] De Europese Commissie vormt het dagelijks bestuur van de Europese Unie. [2] Iedere lidstaat levert één commissaris die heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beheer. [3] De Europese Commissie heeft wetgevende macht en mag dan ook met wetsvoorstellen komen. Per 1 januari 2016 bestaat het verbod op gratis plastic tassen in winkels. De Europese Commissie kwam al in 2013 met het wetsvoorstel om het gebruik van plastic tassen te verminderen.

Figuur 1. Voorbeeld tekstpassages 'Bestuur Europese Unie' en 'Europese Commissie'

In het voorbeeld gaat de eerste tekstpassage over het Europa topic 'bestuur van de Europese Unie' waarbij er één thema is te onderscheiden: 'scheiding van machten'. De tweede tekstpassage gaat over het Europa topic 'Europese Commissie' waarbij er drie thema´s te onderscheiden zijn. namelijk: 1. Functie. 2. Samenstelling, en 3. Macht (wetgevende).

Stap 4. Analyse opgedeelde tekstpassages

Per opgedeelde tekstpassage zal de inhoud worden onderzocht op basis van drie vragen die als volgt worden gedefinieerd:

<u>1. Welk Europees kenmerk wordt genoemd?</u>

Onder een '*Europees kenmerk noemen'* wordt verstaan: het geven van een feit (Europees kenmerk) zonder deze verder toe te lichten: er wordt (nog) niet ingegaan op de betekenis ervan. Voorbeelden

van 'genoemde Europese kenmerken die (nog) niet verder worden toegelicht' uit de voorbeeld tekstpassages van Figuur 1:

- "De Europese Unie kent een scheiding van machten."
- "De Europese Commissie vormt het dagelijks bestuur van de Europese Unie."
- "Iedere lidstaat levert één commissaris die heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beheer."

In de voorbeelden wordt er (nog) geen toelichting gegeven op de betekenis van 'scheiding van machten', 'het dagelijks bestuur' en 'een beleidsterrein'. De genoemde Europese kenmerken worden gerapporteerd in een onderzoeksmatrix in kolom 3 (zie Tabel 2 voor een voorbeeld).

2. Wordt het genoemde kenmerk ook toegelicht?

Onder een *'Europees kenmerk vervolgens toelichten'* wordt verstaan: het geven van uitleg op het eerdere genoemde feit (Europees kenmerk) door in te gaan op de betekenis van het genoemde Europese kenmerk. Voorbeeld van 'het genoemde kenmerk vervolgens toelichten' uit de voorbeeld tekstpassages van Figuur 1:

- [Na 'De Europese Unie kent een scheiding van machten':] "De wetgevende macht berust bij de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement, de uitvoerende macht bij de Europese Commissie en de rechtsprekende macht bij het Hof van Justitie van de Europese Unie."

Er wordt toelichting gegeven op de betekenis van het genoemde kenmerk 'Scheiding van machten' door uit te leggen welke Europese instelling welke macht bezit. De toelichting op een Europees kenmerk wordt gerapporteerd in een onderzoeksmatrix in kolom 4 (zie Tabel 2 voor een voorbeeld).

3. Wordt er een praktisch voorbeeld gegeven?

Onder *'praktische voorbeelden'* wordt verstaan: concrete situaties waarin Europese kenmerken zich voordoen in levensechte praktijk situaties. Voorbeeld van ' praktisch voorbeeld' uit de voorbeeld tekstpassages van Figuur 1:

- [Bij 'wetgevende macht Europese Commissie':] Per 1 januari 2016 bestaat het verbod op gratis plastic tassen in winkels. De Europese Commissie kwam al in 2013 met het wetsvoorstel om het gebruik van plastic tassen te verminderen

Praktische voorbeelden zullen worden gerapporteerd in een onderzoeksmatrix in kolom 5 (zie Tabel 2 voor een voorbeeld).

3. Structuur Europese vertegenwoordiging					
1. Europa topics	**Toelichting genoemde Europese kenmerken**				
	Tekstpassage	**2. Genoemde Europese kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
Bestuur van de Europese Unie	-Blz. 100: De Europese Unie kent een scheiding van machten. De wetgevende macht berust bij de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement, de uitvoerende macht bij de Europese Commissie en de rechtsprekende macht bij het Hof van Justitie van de Europese Unie.	**Scheiding der machten** -"De Europese Unie kent een scheiding van machten."	Ja	"De wetgevende macht berust bij de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement, de uitvoerende macht bij de Europese Commissie en de rechtsprekende macht bij het Hof van Justitie van de Europese Unie."	
De Europese Commissie	-Blz. 100: De Europese Commissie vormt het dagelijks bestuur van de Europese Unie. [2] Iedere lidstaat levert één commissaris die heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beheer. [3] De Europese Commissie geeft leiding aan het ambtelijk apparaat en ontwerpt de conceptbegroting.	**Functie** -"De Europese Commissie vormt het dagelijks bestuur van de Europese Unie."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'dagelijks bestuur'	
		Samenstelling -Iedere lidstaat levert één commissaris die heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beheer.	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'een beleidsterrein'	
		Wetgevende macht "De Europese Commissie heeft wetgevende macht en mag dan ook met wetsvoorstellen komen."	Ja		Per 1 januari 2016 bestaat het verbod op gratis plastic tassen in winkels. De Europese Commissie kwam al in 2013 met het wetsvoorstel om het gebruik van plastic tassen te verminderen.

Tabel 2. Voorbeeld ingevulde onderzoeksmatrix (op basis van voorbeeld Figuur 1)

3. Resultaten

3.1 Onderzoeksvraag 1. Wordt er in lesboeken Maatschappijleer alleen gesproken in 'wij' en 'ons' termen met een verwijzing naar Nederland óf wordt er ook gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa?

De ontwikkelde blauwdrukken 'wij' en 'ons'-termen inclusief coderingen zijn te vinden in bijlage C (versie Thema's Maatschappijleer) en bijlage D (versie Seneca). Deze zijn gebruikt om een antwoord te vinden op onderzoeksvraag 1.

3.1.1 Thema's Maatschappijleer

Uit de resultaten van de 'blauwdruk Europa Thema's Maatschappijleer' (zie Tabel 3 voor de resultaten 'wij' en 'ons' termen in lesboek Thema's Maatschappijleer) komt naar voren dat er in het hele lesboek Thema´s Maatschappijleer *geen enkele keer* wordt gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa (code 4 = totaal 0). Daarentegen wordt er 53 keer gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland (code 3 = totaal 53).

Hoofdstuk	**Code=1**	**Code=2**	**Code=3**	**Code=4**	**Totaal**
Hoofdstuk 1. Wat is maatschappijleer?	11	5	3	0	19
Hoofdstuk 2. Rechtstaat	23	9	9	0	41
Hoofdstuk 3. Parlementaire democratie	34	14	23	0	71
Hoofdstuk 4. Pluriforme samenleving	38	23	12	0	73
Hoofdstuk 5. Verzorgingsstaat	36	2	6	0	44
Totaal	**142**	**53**	**53**	**0**	**248**

Tabel 3. Resultaat 'wij' en 'ons'-termen in lesboek Thema's Maatschappijleer

3.1.2 Seneca

Uit de resultaten van 'blauwdruk Europa Seneca' (zie Tabel 4 voor de resultaten 'wij' en 'ons' termen in lesboek Seneca) komt naar voren dat er in het hele lesboek Seneca *1 keer* wordt gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa (code 4 = totaal 1). Daarentegen wordt er 20 keer gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland (code 3 = totaal 20).

Hoofdstuk	**Code=1**	**Code=2**	**Code=3**	**Code=4**	**Totaal**
Hoofdstuk 1	23	3	3	0	29
Hoofdstuk 2	16	0	2	0	18
Hoofdstuk 3	20	5	3	0	28
Hoofdstuk 4	21	0	0	0	21
Intermezzo 'domeinhoofdstukken'	1	0	0	0	1
Hoofdstuk 5	5	0	1	0	6
Hoofdstuk 6	5	0	1	0	6
Hoofdstuk 7	6	1	2	0	9
Intermezzo 'democratie en rechtsstaat'	0	0	5	0	5
Hoofdstuk 8	3	0	2	0	5
Hoofdstuk 9	13	0	1	1	15
Totaal	**113**	**9**	**20**	**1**	**143**

Tabel 4. Resultaat 'wij' en 'ons'-termen in lesboek Seneca

3.1.3 Resultaat onderzoeksvraag 1

Op basis van de resultaten is te stellen dat beide lesboeken Nederland als referentiepunt hanteren: er wordt wel gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland. Daarentegen wordt er vrijwel niet gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa.

3.2 Onderzoeksvraag 2. Worden Europese kenmerken in lesboeken Maatschappijleer alleen genoemd óf worden deze genoemd en vervolgens toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden?

De ontwikkelde blauwdrukken Europa zijn te vinden in bijlage E (versie Thema's Maatschappijleer) en bijlage F (versie Seneca). Deze zijn gebruikt om een antwoord te vinden op onderzoeksvraag 2.

3.2.1 Onderzoekscategorie 1. Oorspronkelijke doelstellingen Europese samenwerking en integratie

Thema´s Maatschappijleer

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Thema's Maatschappijleer' komt naar voren dat er in het lesboek Thema's Maatschappijleer *2 Europa topics* onderzoekscategorie 1 dekken. De onderzoeksmatrix laat zien dat er bij deze 2 Europa topics in totaal 2 *kenmerken genoemd worden* (gemiddeld 1 per topic) waarvan in totaal *0 kenmerken verder worden toegelicht* (zie Tabel 5 voor de resultaten van onderzoekscategorie 1)

De volgende twee kenmerken worden alleen genoemd "Samenwerking zou kunnen voorkomen dat er ooit opnieuw oorlog zou uitbreken" en "Met de economische samenwerking schaften landen onderling invoerrechten en trokken zij allerlei wetgeving gelijk". Er wordt echter geen toelichting gegeven op 'oorlogen' en 'invoerrechten en allerlei wetgeving'. Daarnaast ontbreken praktische voorbeelden.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Voorkomen opnieuw uitbreken oorlog	1	1	0	0
2. Economische samenwerking	1	1	0	0
Totaal	2	2	0	0

Tabel 5. Resultaten onderzoekscategorie 1: lesboek Thema's Maatschappijleer

Seneca

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Seneca' komt naar voren dat er in het lesboek Seneca *3 Europa topics* onderzoekscategorie 1 dekken (zie Tabel 6 voor de resultaten van onderzoekscategorie 1). De onderzoeksmatrix laat zien dat er bij deze 3 Europa topics in totaal *10 kenmerken genoemd worden* (gemiddeld 3.3 per topic) waarvan in totaal 10 *kenmerken verder worden toegelicht* (zie Tabel 6 voor de resultaten van onderzoekscategorie 1)

In Seneca wordt, in vergelijking met Thema's Maatschappijleer, relatief veel aandacht besteed aan de kenmerken van de oorlogen in Europa vóór de Europese Unie: deze worden uitgebreid genoemd én uitgelegd. Daarnaast licht Seneca 'economische samenwerking' toe door een praktisch voorbeeld te geven van een situatie waarin het openstellen van economische markten gunstig is voor Europeanen.

1. Europa topics	Verdere uitleg			
	2. Genoemde kenmerken	3. Verdere toelichting		
		Nee	Ja	Praktisch Voorbeeld
1. EGKS	3	0	3	0
2. Internationale cohesie na oorlogen	1	0	1	0
3. 2 motieven: vrede & meer welvaart	6	0	6	1
Totaal	10	0	10	1

Tabel 6. Resultaten onderzoekscategorie 1: lesboek Seneca

Conclusie onderzoekscategorie 1

Op basis van de resultaten is te stellen dat Thema's Maatschappijleer weinig aandacht besteed aan onderzoekscategorie 1 'Oorspronkelijke doelstellingen Europese samenwerking en integratie'. Het lesboek noemt slechts twee kenmerken die niet worden toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld. Seneca daarentegen besteedt relatief veel aandacht aan Europa vóór de Europese Unie: deze worden uitgebreid genoemd én uitgelegd. Aangezien toelichting op genoemde kenmerken niet door beide lesboeken wordt gegeven, kunnen lesboeken elkaar aanvullen. Daarnaast blijken praktische voorbeelden vaker niet dan wel te worden gegeven.

3.2.2 Onderzoekscategorie 2. Verschuivingen beslissingsbevoegdheid naar Europees niveau

Thema's Maatschappijleer

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Thema's Maatschappijleer' komt naar voren dat in het lesboek Thema's Maatschappijleer onderzoekscategorie 2 wordt gedekt door *3 Europa topics*. De onderzoeksmatrix laat zien dat er bij deze 3 Europa topics in totaal 4 *kenmerken genoemd worden* (gemiddeld 1.3 per topic) waarvan in totaal *2 kenmerken verder worden toegelicht* (zie Tabel 7 voor de resultaten van onderzoekscategorie 2)

Thema's Maatschappijleer begint de paragraaf waarin Europa centraal staat met het Europa topic 'Verlies van autonomie' waarbij de volgende Europese kenmerken worden genoemd: "Europese Unie dwingt Nederland steeds meer macht af te staan aan Europa" en "toch al zwakke democratische structuur van de Europese instellingen". De betekenis van 'dwingen macht afstaan aan Europa' en 'zwakke democratische structuur' wordt de lezer vervolgens echter niet toegelicht.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Verlies van autonomie	2	2	0	0
2. EMU	1	0	1	1
3. Eu als supranationale organisatie	1	0	1	0
Totaal	4	2	2	1

Tabel 7. Resultaten onderzoekscategorie 2: lesboek Thema's Maatschappijleer

Seneca

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Seneca' komt naar voren dat in het lesboek Seneca onderzoekscategorie 2 wordt gedekt door *8 Europa topics*. De onderzoeksmatrix laat zien dat er bij deze 8 Europa topics in totaal *24 kenmerken genoemd worden* (gemiddeld 3 per topic) waarvan in totaal *6 kenmerken verder worden toegelicht* (zie Tabel 8 voor de resultaten van onderzoekscategorie 2).

Het soevereiniteitsdilemma wordt relatief uitgebreid uitgelegd door hierbij te noemen en te toe te lichten: het dilemma, de visie van voorstanders, en de visie van tegenstanders. *De kenmerken bij de overige Europa topics worden echter cursorisch genoemd maar vervolgens niet toegelicht:* bij het Europa topic 'verdrag van Brussel' wordt bijvoorbeeld steeds opgesomd welke veranderingen in samenwerking zich voordeden.

- "De EGKS, Euratom en EEG werden samengevoegd tot één structuur: de EEG"
- "Voor die instelling is er één budget en één Raad van Ministers"
- "Later wordt samenwerking gestart ten aanzien van buitenlands beleid: de EPS"

Bij deze voorbeelden wordt de betekenis van de genoemde kenmerken niet toegelicht: 'Wat betekent dit samenvoegen precies?', 'Waarom veranderde dit in één budget en één Raad van Ministers?', of 'Wat wordt bedoelt met buitenlands beleid?'

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Soevereiniteitsdilemma	3	0	3	2
2. Hoge autoriteit	2	2	0	0
3. Invloed Europa op binnenlandse politiek	2	1	1	1
4. 1958 Verdrag van Rome	3	3	0	0
5. 1967 Verdrag van Brussel	3	3	0	0
6. 1993 Verdrag van Maastricht	5	3	2	1
7. 1999 Verdrag van Amsterdam	3	3	0	0
8. 2009 Verdrag van Lissabon	3	3	0	0
Totaal	24	18	6	4

Tabel 8. Resultaten onderzoekscategorie 2: lesboek Seneca

Conclusie onderzoekscategorie 2

Op basis van de resultaten is te stellen dat de lesboeken met betrekking tot onderzoekscategorie 2 'Verschuivingen beslissingsbevoegdheid naar Europees niveau' verschillende kenmerken cursorisch noemen. *Seneca* noemt bijvoorbeeld "Later wordt samenwerking gestart ten aanzien van buitenlands beleid: de EPS". *Thema's Maatschappijleer* noemt bij de introductie van de Europese Unie 2 kenmerken: "Europese Unie dwingt Nederland steeds meer macht af te staan aan Europa" en "Toch al zwakke democratische structuur van de Europese instellingen". Wellicht is deze introductie niet bevorderlijk voor het promoten van Europa bij leerlingen.

Beide lesboeken maken echter geen koppeling gemaakt met de belevingswereld van de leerling: kenmerken van onderzoekscategorie 2 'Verschuivingen in beslissingsbevoegdheid naar Europees niveau' worden niet toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden.

3.2.3 Onderzoekscategorie 3. Structuur Europese vertegenwoordiging

Thema's Maatschappijleer

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Thema's Maatschappijleer' komt naar voren dat in het lesboek Thema's Maatschappijleer onderzoekscategorie 3 wordt gedekt door *6 Europa topics*: De Europese Commissie, De Raad van de Europese Unie, De Europese Raad, Het Europees Parlement en het Hof van Justitie van de Europese Unie (zie Tabel 9 voor de resultaten van onderzoekscategorie 3). De onderzoeksmatrix laat zien dat er bij deze 6 Europa topics *16 kenmerken genoemden worden* (gemiddeld 2.7 per Europa topic) waarvan in totaal *7 kenmerken worden toegelicht*.

De instellingen worden kort behandeld: de samenstelling en functie worden veelal genoemd. Bij de Europese Commissie wordt bijvoorbeeld genoemd:

- Samenstelling: "Iedere lidstaat, dus ook Nederland, levert één commissaris en elke commissaris heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beleid."
- Functie: "Geeft leiding aan het ambtelijk apparaat en ontwerpt de conceptbegroting"

Verdere toelichting ontbreekt: Wat is een 'Europees beleidsterrein'? Wat houdt 'het ambtelijk apparaat' in? Wat is een 'conceptbegroting' op Europees niveau? Daarnaast wordt er bijvoorbeeld ook niet uitgelegd hoe elke instelling zich precies verhoudt tot een andere instelling. De instellingen spreken weinig tot de verbeelding van de lezer doordat er uitleg met bijvoorbeeld concrete voorbeelden ontbreekt.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Het bestuur (trias politica)	1	0	1	0
2. De Europese Commissie	3	3	0	0
3. De Raad van de Europese Unie	4	3	1	0
4. De Europese Raad	3	1	2	0
5. Het Europees Parlement	2	0	2	1
6. Het Hof van Justitie van de Europese Unie	3	2	1	0
Totaal	16	9	7	1

Tabel 9. Resultaten onderzoekscategorie 3: lesboek Thema's Maatschappijleer

Seneca

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Seneca' komt naar voren dat in het lesboek Seneca onderzoekscategorie 3 wordt gedekt door 5 *Europa topics* (zie Tabel 10 voor de resultaten van onderzoekscategorie 3). De onderzoeksmatrix laat zien dat 7 *van de in totaal 11 genoemde kenmerken niet verder toegelicht.* Bij de Raad van Ministers wordt de helft van de genoemde kenmerken toegelicht; bij de overige Europese instellingen wordt minder dan de helft van de genoemde kenmerken uitgelegd: Europese Raad (2 van de 3), Europese Commissie (0 van de 2), Europees Parlement (0 van de 2)

De instellingen worden weliswaar behandeld, maar spreken weinig tot de verbeelding van de lezer doordat de genoemde kenmerken niet verder worden toegelicht, bijvoorbeeld door middel van concrete praktische voorbeelden van functies. Bij de Europese Commissie wordt bijvoorbeeld genoemd:

- Samenstelling: "Hierin zitten de commissarissen van Europa ("ministers van Europa")"
- Functie: "Zij zijn het dagelijks bestuur van Europa en maken wetsvoorstellen bij de verdragen."

Verdere toelichting ontbreekt: Wat wordt bedoeld met 'Commissarissen van Europa' en 'ministers van Europa'? En wat zijn 'wetsvoorstellen bij verdragen'? Daarnaast wordt het Hof van Justitie van de Europese Unie niet behandeld, zoals bij Thema's Maatschappijleer.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. De Europese Raad	3	1	2	0
2. De Europese Commissie	2	2	0	0
3. De Raad van Ministers	4	2	2	0
4. Het Europees Parlement	2	2	0	0
Totaal	11	7	4	0

Tabel 10. Resultaten onderzoekscategorie 3: lesboek Seneca

Conclusie onderzoekscategorie 3

Op basis van de resultaten is te stellen dat beide lesboeken cursorisch verschillende kenmerken van Europese noemen, zoals de samenstelling en de functies. Deze kenmerken worden echter nauwelijks toegelicht. Hierbij wordt ook geen koppeling gemaakt met de belevingswereld van de leerling: de instellingen worden bijvoorbeeld niet allemaal toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden.

3.2.4 Onderzoekscategorie 4. Europees besluitvormingsproces

Thema's Maatschappijleer

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Thema's Maatschappijleer' komt naar voren dat in het lesboek Thema's Maatschappijleer onderzoekscategorie 4 wordt gedekt door *4 Europa topics*. De onderzoeksmatrix laat zien dat er bij deze 4 Europa topics in totaal *6 kenmerken genoemd worden* (gemiddeld 1.5 per topic) waarvan in totaal *1 kenmerk verder wordt toegelicht* (zie Tabel 11 voor de resultaten van onderzoekscategorie 4).

Er wordt kort benoemd welke taak elke Europese instelling heeft in het Europees besluitvormingsproces, bijvoorbeeld "doet voorstellen voor Europese wet- en regelgeving" (Europese Commissie) en "stelt hoofdlijnen politiek beleid vast" (Europese Raad). Hierbij wordt echter niet ingegaan op de betekenis van de taken: wat voor wetsvoorstellen worden er gedaan op Europees niveau? Wat wordt bedoeld met 'hoofdlijnen politiek beleid'? Bij de uitleg wordt bovendien geen enkel praktisch voorbeeld gegeven.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Europese Commissie	2	2	0	0
2. De Raad van de Europese Unie	2	2	0	0
3. De Europese Raad	1	1	0	0
4. Het Europees Parlement	1	0	1	0
Totaal	6	5	1	0

Tabel 11. Resultaten onderzoekscategorie 4: lesboek Thema's Maatschappijleer

Seneca

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Seneca' komt naar voren dat in het lesboek Seneca onderzoekscategorie 4 wordt gedekt door 4 *Europa topics*. De onderzoeksmatrix laat zien dat bij deze 4 topics in totaal *7 kenmerken genoemd* (gemiddeld 1.8) waarvan in totaal *9 kenmerken (50%) verder worden toegelicht* (zie Tabel 12 voor de resultaten van onderzoekscategorie 4).

Bij Europa topic 1 'Het proces' wordt, net zoals bij Thema's Maatschappijleer, kort benoemd welke taak de Europese instellingen hebben in het Europees besluitvormingsproces maar wordt niet ingegaan op de betekenis ervan. Seneca besteedt alleen relatief veel aandacht aan topic 4 'Veranderingen rol actoren in Europese besluitvorming' (6 van de 8 kenmerken worden ook toegelicht) waarbij het Europese kenmerken uitlegt met betrekking tot machtsverschuivingen tussen Europese instellingen.

1. Europa topics	Verdere uitleg			
	2. Genoemde kenmerken	3. Verdere toelichting		
		Nee	Ja	Praktisch Voorbeeld
1. Het proces	5	5	0	0
2. Vergelijking Europese en nationale wetgeving	4	2	2	0
3. Het wijzigen van verdragen	1	0	1	0
4. Veranderingen rol actoren in Europese besluitvorming	8	2	6	0
Totaal	18	9	9	0

Tabel 12. Resultaten onderzoekscategorie 4: lesboek Seneca

Conclusie onderzoekscategorie 4

Op basis van de resultaten is te stellen dat beide lesboeken Maatschappijleer verschillende kenmerken van het besluitvormingsproces noemen, zoals de relatieve macht van Europese instellingen. Deze kenmerken worden door beide lesboeken echter niet toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden.

Opvallend en een pluspunt van Seneca is de behandeling van het Europa topic 'vergelijking Europese en nationale wetgeving'. Hierbij wordt toch geprobeerd leerlingen in staat te stellen zich voor stellen wat wetgeving op Europees niveau inhoudt door nationale wetgeving te vergeleken met Europese wetgeving.

Opvallend is ook dat Seneca relatief veel aandacht besteedt aan machtsverschuivingen die hebben plaatsgevonden tussen Europese instellingen: relatief veel Europese kenmerken worden genoemd én uitgelegd. Hoe belangrijk is eigenlijk het dat leerlingen weten welke Europese instellingen in de loop van de tijd machtiger zijn geworden en welke minder? Zou de aandacht voor dit Europese onderwerp misschien beter kunnen worden besteed aan het toelichten van de genoemde kenmerken van bijvoorbeeld de fasen van het Europees besluitvormingsproces aan de hand van praktische voorbeelden?

3.2.5 Onderzoekscategorie 5. Europese rechten

Thema's Maatschappijleer

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Thema's Maatschappijleer' komt naar voren dat in het lesboek Thema's Maatschappijleer onderzoekscategorie 5 wordt gedekt door 1 *Europa topic* (zie Tabel 11 voor de resultaten van onderzoekscategorie 5). De onderzoeksmatrix laat zien dat bij de uitleg van dit Europa topic 1 *van de in totaal 2 genoemde Europese kenmerken wordt toegelicht.*

Alleen 'Vrij verkeer van personen' wordt genoemd én toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld "Als Nederlandse kun je bijvoorbeeld in elk ander EU-land studeren en werken". Het 'Vrije verkeer van goederen' wordt kort behandeld door te noemen "onbelemmerde in- en uitvoer van goederen", maar hierbij wordt de betekenis niet toegelicht.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Vrij verkeer van personen en goederen	2	1	1	1
Totaal	2	1	1	1

Tabel 13. Resultaten onderzoekscategorie 5: lesboek Thema's Maatschappijleer

Seneca

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Seneca' komt naar voren dat in het lesboek Seneca onderzoekscategorie 5 wordt gedekt door 1 *Europa topic* (zie Tabel 14 voor de resultaten van onderzoekscategorie 5). De onderzoeksmatrix laat zien dat bij de uitleg van dit Europa topic *0 van de in totaal 3 genoemde Europese kenmerken wordt toegelicht.* Er wordt kort genoemd dat bij het topic '1999 Verdrag van Amsterdam':

- "Komen speciale rechten voor Europese burgers: Invoering van het Europees burgerschap in 1992"
- "Vrij reizen zonder paspoort in het Schengebied sinds 1995"
- "Europees Verdrag van de Rechten van de Mens in 2000 met vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal"

Er wordt genoemd dat deze rechten bestaan, waarna echter de betekenis niet wordt toegelicht: van 'Europees burgerschap', 'Schengengebied', 'vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal'.

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. 1999 Verdrag van Amsterdam	3	3	0	0
Totaal	3	3	0	0

Tabel 6. Resultaten onderzoekscategorie 5: lesboek Seneca

Conclusie onderzoekscategorie 5

Op basis van de resultaten is te stellen dat beide lesboeken Maatschappijleer rechten benoemen, maar dat deze vervolgens niet allemaal worden toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld. De lezers kunnen lezen dat bepaalde rechten bestaan, waarna ze vervolgens niet kunnen lezen wat deze betekenen of hoe deze bijvoorbeeld te gebruiken zijn.

3.2.6 Onderzoekscategorie 6. Europese verdragen ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen / asielzoekers

Thema's Maatschappijleer

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Thema's Maatschappijleer' komt naar voren dat in het lesboek Thema's Maatschappijleer onderzoekscategorie 6 wordt gedekt door 2 *Europa topics* (zie Tabel 15 voor de resultaten van onderzoekscategorie 6). De onderzoeksmatrix laat zien dat bij deze 2 topics in totaal 5 *kenmerken genoemd* (gemiddeld 2.5) waarvan in totaal *1 kenmerken (20%) verder wordt toegelicht* (zie Tabel 12 voor de resultaten van onderzoekscategorie 4). Bij het Europa Topic 'Verdragen' word kenmerken cursorisch genoemd*:*

- "Europese landen sloten in 1950 het EVRM"
- "Verdragen hebben een belangrijke rol gespeeld in de verbetering van de mensenrechten en de bewustwording ervan"
- "De rechten van het EVRM zijn afdwingbaar"
- "In het verdrag van Genève (1953) zijn de rechten van politieke vluchtelingen en asielzoekers vastgelegd".

De uitleg bij deze genoemde kenmerken ontbreekt: wat is de inhoud van het EVRM? Hoe spelen verdragen een rol bij de verbetering van mensenrechten en de bewustwording ervan? Hoe en waarom zijn rechten van het EVRM afdwingbaar? Wat zijn de rechten in het verdrag van Genève?

1. Europa topics	**Verdere uitleg**			
	2. Genoemde kenmerken	**3. Verdere toelichting**		
		Nee	**Ja**	**Praktisch Voorbeeld**
1. Verdragen	4	4	0	0
2. EVRM	1	0	1	1
Totaal	5	4	1	1

Tabel 15. Resultaten onderzoekscategorie 6: lesboek Thema's Maatschappijleer

Seneca

Uit de resultaten van 'onderzoeksmatrix Seneca' komt naar voren dat in het lesboek Seneca onderzoekscategorie 5 wordt gedekt door *1Europa topic.* Bij de uitleg van dit Europa topic wordt 1 *van de in totaal 1 genoemde Europese kenmerken niet verder toegelicht* (zie Tabel 16 voor de resultaten van onderzoekscategorie 5).

Er wordt kort genoemd bij het Europa topic '1999 Verdrag van Amsterdam': "Het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens in 2000 met vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal". De betekenis wordt niet toegelicht van 'vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal."

1. Europa topics	Verdere uitleg			
	2. Genoemde kenmerken	3. Verdere toelichting		
		Nee	Ja	Praktisch Voorbeeld
1. 1999 Verdrag van Amsterdam	1	1	0	0
Totaal	1	1	0	0

Tabel 16. Resultaten onderzoekscategorie 6: lesboek Seneca

Conclusie onderzoekscategorie 6

Op basis van de resultaten is te stellen dat beide lesboeken Maatschappijleer kort noemen dat er verdragen zijn ("Europese landen sloten in 1950 het EVRM") en welke verdragen er zijn (EVRM en verdrag van Genève). Deze verdragen worden echter niet toegelicht door in te gaan op de inhoud en betekenis van de verdragen, aan de hand van praktische voorbeelden.

3.2.7 Onderzoekscategorie 7. Gevolgen Europa voor de Nederlandse cultuur en identiteit

Wat betreft onderzoekscategorie 7, zijn er voor beide lesboeken geen Europa topics geïdentificeerd die expliciet de 'gevolgen van Europa voor de Nederlandse cultuur en identiteit' behandelen.

4. Conclusie

4.1 Doel onderzoek

In dit onderzoeksverslag is onderzocht of de creatie van een Europese identiteit wordt gepromote door lesboeken Maatschappijleer. Het doel van dit onderzoeksverslag is mijn onderzoek te presenteren met betrekking tot de promotie van een Europese identiteit aan de hand van lesboeken Maatschappijleer. Aan de hand van twee onderzoeksvragen zijn twee lesboeken Maatschappijleer geanalyseerd namelijk het lesboek voor VWO 'Thema's Maatschappijleer' (2012) en het lesboek voor HAVO-VWO 'Seneca' (2012).

4.2 Verwachtingen en uitkomsten

Met betrekking tot *onderzoeksvraag 1 'Wordt er in het lesboek alleen gesproken in 'wij' en 'ons' termen met een verwijzing naar Nederland óf wordt er ook gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa?'* was de volgende verwachting geformuleerd: De verwachting is dat er in de lesboeken Maatschappijleer wel wordt gesproken in 'wij'- en 'ons'-termen om te refereren naar Nederland (versterking Nederlandse collectieve identiteit); er wordt niet gesproken in 'wij'- en 'ons'-termen om te refereren naar Europa (geen versterking Europese collectieve identiteit). Dit onderzoek laat zien dat lesboeken Maatschappijleer Nederland als referentiepunt hanteren: er wordt wel gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland. Daarentegen wordt er vrijwel niet gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa (slechts één keer in Seneca en geen één keer in Thema's Maatschappijleer).

Met betrekking tot onderzoeksvraag 2 'Worden Europese kenmerken alleen genoemd of worden deze vervolgens ook toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden?' was de volgende verwachting geformuleerd: De verwachting is dat in lesboeken Maatschappijleer Europese kenmerken niet worden toegelicht aan de hand van praktische voorbeelden. Dit onderzoek laat zien dat de lesboeken Maatschappijleer Europese kenmerken veelal cursorisch noemen: Europese kenmerken (zoals 'Europese rechten') worden genoemd waarna de betekenis ervan niet wordt toegelicht. Hierbij wordt geen koppeling gemaakt met de belevingswereld van de leerling doordat er geen gebruik gemaakt van praktische voorbeelden. Hierdoor lezen leerlingen bijvoorbeeld dat rechten bestaan, maar ze kunnen niet lezen wat deze betekenen of hoe deze in de praktijk te gebruiken zijn.

4.3 Aanbevelingen

Dit onderzoek laat zien dat er punten zijn waar winst valt te halen voor ontwikkelaars van lesboeken Maatschappijleer met betrekking tot de wijze waarop aandacht wordt besteed aan Europa:

- **'Wij' en 'ons'-termen.** Dit onderzoek laat zien dat lesboeken Maatschappijleer Nederland wel als referentiepunt gebruiken, maar Europa niet. Lesboeken zouden open moeten staan voor

meerdere identiteiten: voor Nederland én Europa. Als er wordt gesproken in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Nederland, zou er ook gesproken moeten worden in 'wij' en 'ons'-termen met een verwijzing naar Europa.

- **Ga in op de betekenis.** Behandel Europa niet alleen vluchtig om op die manier "te voldoen" aan de Europese eindtermen maar besteed écht aandacht aan Europa: behandel Europa op een wijze zodat leerlingen daadwerkelijk worden voorzien in een kennisbasis betreffende Europa, aangezien het ze hier momenteel aan ontbreekt. Lesboeken Maatschappijleer zouden Europese kenmerken niet alleen moeten behandelen door deze cursorisch te noemen maar zouden de betekenis van de genoemde Europese kenmerken toe moeten lichten. Vertel leerlingen bijvoorbeeld niet alleen dat Europese rechten, Europese verdragen en Europese instellingen bestaan, maar licht vervolgens de betekenis toe: *Wat zijn Europese rechten precies? Wat is een Europees ´verdrag´ en wat voor invloed hebben ze? Wat houden de Europese instellingen precies in?*
- **Sluit aan bij de 'Nederlandse' middelbare scholier.** Hou rekening met het referentiekader van leerlingen: het ontbreekt ze aan voorkennis over Europa én zij identificeren zichzelf met Nederland ("Nederland is mijn groep") maar niet met Europa ("Europa is de onbekende andere groep"). Aan de hand van lesboeken Maatschappijleer wordt 'het onbekende Europa' dus voorgesteld aan leerlingen. Ik denk niet dat Europa wordt gepromote bij leerlingen als zij kennis maken met 'de onbekende andere groep Europa' als de paragraaf of het hoofdstuk waarin Europa wordt geïntroduceerd start met "Europese Unie *dwingt* Nederland steeds meer macht af te staan aan Europa" of "*zwakke democratische structuur* van de Europese instellingen", zonder vervolgens toelichting te geven op de betekenis ervan. Houd dus rekening met de voorkennis (een gebrek) en het referentiepunt (Nederland) van leerlingen bij de behandeling van Europa: *Welke Europese kenmerken behandelt het lesboek en op welke plaats? En hebben leerlingen hierbij toelichting nodig op de betekenis aan de hand van een praktisch voorbeeld?*
- **Geef praktische voorbeelden.** Dit onderzoek laat zien dat 'Europa theorie' niet of nauwelijks met de 'praktijk' wordt verbonden aan de hand van praktische voorbeelden. Gebruik praktische voorbeelden om aan te sluiten bij de belevingswereld van leerlingen zodat zij zich meer kunnen voorstellen bij het vooralsnog 'onbekende Europa': leg uit hoe Europa een rol speelt in het leven van hen en andere Europese burgers. Bij Europese rechten kan er bijvoorbeeld worden ingegaan op manieren waarop Europese burgers hun Europese rechten kunnen gebruiken: *"Wij als Europese burgers hebben de mogelijkheid te participeren op Europees niveau door bijvoorbeeld het Europees parlement te kiezen via Europese verkiezingen."* of "*Zoals je wellicht weleens hebt gemerkt als je op vakantie gaat, mogen wij als Europese burgers vrij reizen tussen lidstaten van de Europese Unie."* Ook kunnen bijvoorbeeld praktische voorbeelden worden gegeven van wetsvoorstellen die de Europese

Commissie heeft gedaan en invloed hebben op het leven van Europese burgers: *"Per 1 januari 2016 bestaat het verbod op gratis plastic tassen in winkels. De Europese Commissie kwam al in 2013 met het wetsvoorstel om het gebruik van plastic tassen te verminderen."*

- **Integreer Europa.** Europa is in vergelijking met Nederland 'de onbekende'. Maak leerlingen bekender met Europa door ze vaker te confronteren met Europa. Behandel Europa niet als 'een aparte entiteit', maar als een inherent verweven onderdeel van alle leerstof in het lesboek. Lesboeken zouden in boekdelen waarin Europa niet centraal staat ook kunnen verwijzen naar Europa. *Als de Grondwet bijvoorbeeld in het begin van het lesboek aan bod komt, kan hierbij direct een koppeling worden gemaakt met Europese verdragen. Als lobbyen bijvoorbeeld wordt behandeld kan dit worden geïllustreerd door te verwijzen naar voorbeelden van lobbyen op Europees niveau.*

Aangezien dit onderzoek laat zien dat er tussen lesboeken Maatschappijleer verschillen kunnen bestaan in de wijze waarop ze aandacht besteden aan Europa zouden docenten Maatschappijleer meerdere lesboeken kunnen gebruiken bij het vormgeven van hun lessen. Wanneer docenten een bepaald Europees onderwerp willen behandelen in hun les kunnen ze dit van te voren voorbereiden door op basis van meerdere lesboeken Maatschappijleer een inventarisatie te maken: Welke Europese kenmerken zijn er allemaal te noemen? Op welke wijzen is de betekenis van die Europese kenmerken toe te lichten? Welke praktische voorbeelden zijn er te geven? Docenten zijn daardoor niet gebonden aan één lesboek en de wijze waarop in dit ene lesboek aandacht wordt besteed aan een bepaald Europees onderwerp, maar kunnen zelf bepalen op welke wijze zij een Europees onderwerp willen behandelen in hun les.

Leerlingen in het voorafgaande onderzoek gaven aan op school niet of nauwelijks over hun identiteit te praten. Docenten Maatschappijleer zouden leerlingen kunnen aanmoedigen met elkaar het dialoog aan te gaan over hun Europese identiteit en hen te confronteren met het feit dat ze daadwerkelijk Europeaan zijn. Dit kan bijvoorbeeld door met leerlingen een discussie te voeren over een discussievraag zoals "Hebben wij een Europese identiteit?". Vervolgens kan de discussie meer de diepte in gaan, bijvoorbeeld door middel van de discussievraag "Waarom heb je wel of geen Europese identiteit?" De docent kan op deze manier bovendien inspelen op misconcepties of een gebrek aan kennis over de Europese Unie.

Daarnaast zou actuele Europese berichtgeving gebruikt kunnen worden. Uit het voorafgaande onderzoek kwam namelijk naar voren kwam dat de redenering van leerlingen vaak is gebaseerd op de actualiteiten in de media: zij leggen concepten uit aan de hand van actuele voorbeelden. Actuele berichtgeving over Europa zou dan ook gebruikt kunnen worden door zowel docenten als lesboeken Maatschappijleer, om meer aan te sluiten bij de belevingswereld van leerlingen en Europa meer te laten leven bij leerlingen.

5. Referenties

Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research.* New York: Hafner.

Brewer, M.B. & Gardner, W. (1996). Who is This "we"? Levels of Collective Identity and Self Representations. *Journal of Personality and Social Psychology,* 83-93.

Eisner, E.W. (1987). Why the Textbook Influences Curriculum. *Curriculum Review, 2,* 11–13.

Europese Unie. (2010). *EU Citizenship Report 2010: Dismantling the obstacles to EU citzens' rights*. Geraadpleegd: juli 2015. Link: http://ec.europa.eu/justice/citizen/files/com_2010_603_en.pdf.

Eurydice. (2012). *Citizenship Education in Europa.* Brussel: België.

Holsti, O.R. (1968). Content Analysis. *The Handbook of Social Psychology* . Addison-Wesley Reading: MA.

Inspectie van het Onderwijs (2006). Toezichtkader actief burgerschap en sociale integratie. *Staatscourant, 2006,* 128.

Jeliazkova, M.I. (2015). Citizenship education: Social Science Teachers' Views in Three European Countries. Enschede: Dissertation University of Twente.

Keating, A., Hinderliter Ortloff, D. & Philippou, S. (2009). Introduction: Citizenship education curricula: the changes and challenges presented by global and European integration. *Journal of Curriculum Studies, 41 (2),* 145-158.

Kohli, M. (2000). The Battleground of European Identity. *European Societies, 2 (2),* 113-137.

Kyngas H. & Vanhanen L. (1999). Content analysis (Finnish). *Hoitotiede, 11,* 3–12.

Marshall, C. & Rossman, G.B. (1995). *Designing Qualitative Research.* Sage Publications, London

Milana, M. & Tarozzi, M. (2013). It's about us!: reflections on education for active citizenship within the European Union. *Lifelong Leaning in Europe (2).*

Mikk, J. 2000. *Textbook: Research and Writing*. Frankfurt: Peter Lang

Myers, J.P. (2009). Learning in politics: Teachers' political experiences as a pedagogical resource. *International Journal of Educational Research, 48 (1),* 30-39.

Olgers, A.A.J., Schra, E.L., Veldman, M.C. (2012). *Seneca Maatschappijleer HAVO - VWO.* Zwolle: Molgenberg Media.

Patton, M.Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods.* Sage Publications, Newbury Park.

Philippou, S., Keating, A. & Hinderliter Ortloff, D. (2009). Conclusion: Citizenship education curricula: comparing the multiple meanings of supra-national citizenship in Europe and beyond. *Journal of Curriculum Studies, 41* (*2),* 291-299.

Pingel, F. (2010). *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision (2)* Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: Braunschweig. Georg Eckert Institute for International Textbook Research.

Polit, D.F. & Beck, C.T. (2004). Nursing Research. Principles and Methods. Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia, PA.

Polletta, F., & Jasper, J. M. (2001). Collective identity and social movements. *Annual Review of Sociology, 27,* 283–305.

Ross, A. (2007). Multiple Identities and Education for Active Citizenship. *British Journal of Educational Studies, 55 (3),* 286-303.

Ross, A. (2008). *A European Education: Citizenship, identities and young People (8).* Trentham Books Limited.

Ross, A. (2010). Border Crossings: Young Peoples' Identities in a Time of Change 1 - The Baltic States and Turkey. In P. Cunningham & N. Fretwell (eds), *Lifelong Learning and Active Citizenship.* London: CiCe.

Ross, A. (2011). Moving borders, crossing boundaries: Young peoples' identities in a time of change 2 - Central Europe: Poland, Hungary, Czech Republic and Slovakia (2011). In P. Cunningham & N. Fretwell, *Europe's Future: Citizenship in a Changing World*.

Sandelowski, M. (1995) Qualitative analysis: what it is and how to begin? *Research in Nursing & Health, 18,* 371–375.

Schuijt, B., Schuyt, K, Hagers, M., Linthorst, M., Rijpkema, T., & Schuurma, T. (2012). *Thema's Maatschappijleer voor vwo lesboek.* Meppel: Uitgeverij Essener BV

Simon, B., & Klandermans, B. (2001). Politicized collective identity: A social psychological analysis. *American Psychologist, 56,* 319–331.

SLO (2007). *Handreiking schoolexamen maatschappijleer/maatschappijwetenschappen havo/vwo.* Enschede: SLO.

Snow, D. A. (2001). Collective identity and expressive forms. *International encyclopedia of the social and behavioral sciences,* 2213–2219.

Taylor, D. M., & Dube, L. (1986). Two faces of identity: The "J" and the "we." *Journal of Social Issues. 42(2),* 81-98.

WRR (2007). *Identificatie met Nederland.* Den Haag: Amsterdam University Press.

Bijlage A. Blauwdruk Thema's Maatschappijleer

Hoofdstuk 1. Wat is Maatschappijleer?

- **• Paragraaf 1.1 Het doel van maatschappijleer**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •1.1.1 Regels en samenleven
    - •1.1.2 Het vak maatschappijleer
    - •1.1.3 De kernbegrippen
    - •1.1.4 Analysevragen
- **• Paragraaf 1.2 Kennis van zaken**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •1.2.1 Betrouwbaarheid
    - •1.2.2 Communicatieruis
    - •1.2.3 Beïnvloeding door de media
    - *'Speciale bron': Leven en dood

Hoofdstuk 2. Rechtsstaat

- **•Paragraaf 2.1 Idee en oorsprong van de rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.1.1 Wat is een rechtsstaat?
    - •2.1.2 Beginselen van een rechtsstaat
    - •2.1.3 Na de Tweede Wereldoorlog
- **•Paragraaf 2.2 Grondwet en grondrechten**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.2.1 Ontstaan en doel van de grondwet
    - •2.2.2 Inhoud van de grondwet
    - •2.2.3 De Grondwet in discussie
- **•Paragraaf 2.3 Trias politica: scheiding of evenwicht van machten?**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.3.1 Ontstaan en doel trias politica
    - •2.3.2 De drie machten in Nederland
    - •2.3.3 Samenspel van de drie machten
    - •2.3.4 Discussie over de trias politica
- **•Paragraaf 2.4 Het legaliteitsbeginsel**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.4.1 Soorten regels
    - •2.4.2 Rechtsgebieden
    - •2.4.3 De organisatie van het recht
- **•Paragraaf 2.5 Het strafproces**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.5.1 Rechtsbescherming en procesregels
    - •2.5.2 Het strafproces
    - *'Speciale bron': Wie wordt crimineel?
- **•Paragraaf 2.6 Het strafrecht**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.6.1 De strafbepalingen
    - •2.6.2 De bestraffing
    - •2.6.3 Strafrecht in discussie
    - *Speciale bron: Wat is het nut van straf?
- **•Paragraaf 2.7 Burgerlijke recht en bestuursrecht**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.7.1 Burgerlijk recht
    - •2.7.2 Bestuursrecht
- **•Paragraaf 2.8 Internationale vergelijkingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.8.1 Internationale ontwikkelingen
    - •2.8.2 Internationale vergelijkingen
- **•Paragraaf 2.9 Grenzen aan de rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.9.1 Grondrechten ter discussie
    - •2.9.2 Strijd tegen de georganiseerde misdaad
    - •2.9.3 Strijd tegen het terrorisme

Hoofdstuk 3. Parlementaire democratie

- **•Paragraaf 3.1 Wat is politiek?**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.1.1 Het belang van politiek
    - •3.1.2 Dictatuur
    - •3.1.3 Democratie
    - •3.1.4 Theorieën over democratie en dictatuur
    - *Speciale bron: Hoe vrij is de wereld?
- **•Paragraaf 3.2 Politieke stromingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.2.1 Ideologieën
    - •3.2.2 Kompas om te kiezen
    - •3.2.3 Stromingen
- **•Paragraaf 3.3 Politieke partijen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •Soorten partijen
    - •Functies politieke partijen
    - •Partijen en hun achterban
    - *'Speciale bron': Politieke partijen van links naar rechts
    - *'Speciale bron': Positie politieke partijen
- **•Paragraaf 3.4 Verkiezingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.4.1 Hoe kiezen wij?
    - •3.4.2 Na de verkiezingen
    - •3.4.3 De val van een kabinet
- **•Paragraaf 3.5 Regering en parlement**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.5.1 De regering
    - •3.5.2 Het parlement
    - •3.5.3 Van wetsvoorstel tot weg
    - •3.5.4 Verhouding regering en parlement
- **•Paragraaf 3.6 Politiek in de praktijk**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.6.1 Het systeemmodel
    - •3.6.2 Politieke actoren
    - •3.6.3 Omgevingsfactoren
- **•Paragraaf 3.7 Provincie en gemeente**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.7.1 Decentralisatie
    - •3.7.2 De provincie
    - •3.7.3 De gemeente
    - •3.7.4 Decentraal in de praktijk
- **•Paragraaf 3.8 Nederland en de wereld**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.8.1 De Europese Unie
    - •3.8.2 De Verenigde naties
    - *'Speciale bron': Nederland of de Verenigde Staten van Europa?
- **•Paragraaf 3.9 Democratie in discussie**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •3.9.1 Randvoorwaarden voor democratie
    - •3.9.2 Wie vertegenwoordigen onze politici eigenlijk?
    - •3.9.3 Politiek dilemma

Hoofdstuk 4. Pluriforme samenleving

- **•Paragraaf 4.1 Cultuur en identiteit**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.1.1 Wat is cultuur?
    - •4.1.2 Cultuuroverdracht
    - •4.1.3 Identificatie en cultuur
    - *'Speciale bron': Nature-nurture
- **•Paragraaf 4.2 Culturele veranderingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.2.1 Tot 1960: verzuild en gesloten
    - •4.2.2 Na 1960: ingrijpende veranderingen
    - *'Speciale bron': Wat geloof jij?
- **•Paragraaf 4.3 Nederland immigratieland**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.3.1 Arbeidsmigranten
    - •4.3.2 Rijksgenoten
    - •4.3.3 Gezinshervorming en gezinshereniging
    - •4.3.4 Vluchtelingen
- **•Paragraaf 4.4 Culturele diversiteit**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.4.1 Cultuurverschillen
    - •4.4.2 Culturele conflicten
- **•Paragraaf 4.5 Vormen van samenleven**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.5.1 Verschillende modellen
    - •4.5.2 Integratie in Nederland
- **•Paragraaf 4.6 Sociale cohesie**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.6.1 Wat is sociale cohesie?
    - •4.6.2 Bindingen
- **•Paragraaf 4.7 Internationale vergelijking**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.7.1 Iran
    - •4.7.2 China
    - •4.7.3 De Verenigde Staten
    - •4.7.4 Frankrijk
    - •4.7.5 En Nederland?
- **•Paragraaf 4.8 De toekomst**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •4.8.1 Grenzen open of dicht?
    - •4.8.2 Cultuurvisies
    - *'Speciale bron': Drie toekomstvisies

Hoofdstuk 5. Verzorgingsstaat

- **•Paragraaf 5.1 Wat is een verzorgingsstaat?**
  - **Onderwerpen:**
    - • Inleiding en deelvraag
    - • 5.1.1 Nederland als Verzorgingsstaat
    - • 5.1.2 Tussen plan en vrije markt
    - • 5.1.3 Drie modellen
    - * 'Speciale bron': Internationale vergelijkingen
- **•Paragraaf 5.2 Ontstaan verzorgingsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - • 5.2.1 Het begin van de verzorgingsstaat
    - • 5.2.2 Opbouw van de verzorgingsstaat
    - •5.2.3 Uitbouw van de verzorgingsstaat
- **•Paragraaf 5.3 Sociale partners**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •5.3.1 Hoofdrolspelers
    - •5.3.2 Permanent overleg
    - •5.3.3 Harmonie of conflict
- **•Paragraaf 5.4 Verzorgingsstaat, de praktijk**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •5.4.1 Onderwijs
    - •5.4.2 Gezondheidszorg
    - •5.4.3 Sociale zekerheid
- **•Paragraaf 5.5 Werk in de verzorgingsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •5.5.1 Waarom werken we?
    - •5.5.2 Arbeid en sociale ongelijkheid
- **•Paragraaf 5.6 De arbeidsmarkt**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •5.6.1 Evenwicht
    - •5.6.2 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt
- **•Paragraaf 5.7 De verzorgingsstaat onder druk**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •5.7.1 Verzorgingsstaat onder druk
    - •5.7.2 Nieuwe tendensen
    - •5.7.3 Hoe nu verder?

Bijlage B. Blauwdruk Seneca

Hoofdstuk 1. Het waarom van maatschappelijke problemen

- **Paragraaf 1.1 Geluk**
  - **Onderwerpen:**
    - Onderscheid persoonlijk geluk & maatschappelijk geluk
    - Verband maatschappelijk geluk & politiek
    - Verhouding maatschappijleer tot andere vakken
    - * Verheldering: Maatschappelijk geluk & persoonlijk geluk
    - * Verdieping: "Maakt geld gelukkig"?
- **Paragraaf 1.2 Belangen, waarden en dilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Verschil belang & waarden
    - Verschil persoonlijke waarden & maatschappelijke waarden
    - Dilemma's
    - * Verheldering: dilemma
    - * Waardenlogboek
- **Paragraaf 1.3 Maatschappelijke botsingen en problemen in theorie en praktijk**
  - **Onderwerpen:**
    - Maatschappelijke botsing
    - Maatschappelijk probleem
    - Verdieping: Thomas theorema
- **Paragraaf 1.4 Ontwikkeling van maatschappelijke problemen**
  - **Onderwerpen:**
    - Politiek
    - Fase 1, 2 en 3
    - Fase 4
    - Fase 5
    - Democratische rechtsstaat, grondwet, regering, rechter
    - * Verheldering: Discriminatie?
    - * Verheldering: Onverdoofd rituel slachten
    - Maakbaarheid van de samenleving
    - * Verdieping: Speltheorieën

Hoofdstuk 2. Groepen actoren en maatschappelijke probs

- **Paragraaf 2.1 Mensbeelden**
  - **Onderwerpen:**
    - Mensbeeld
    - Linkse mensbeeld
    - Rechtse mensbeeld
- **Paragraaf 2.2 Ideologieën**
  - **Onderwerpen:**
    - Ideologie
    - Extreem-linkse actoren
    - Extreem-rechtse actoren
    - * Verdieping: verhouding tussen extremen
    - * Verdieping: extremen en het midden en waarden en belangen
    - Midden actoren (Links & Centrum links)
    - Midden actoren (Centrum rechts & Rechts)
    - *Verdieping: uitwerking ideologieën
    - *Uitbreiding AWB-schema
- **Paragraaf 2.3 Politieke partijen**
  - **Onderwerpen:**
    - Introductie politieke partijen
    - Linkse en centrum-linkse politieke partijen
    - Centrum-linkse politieke partijen die ook rechts is (D66)
    - Centrum-rechtse en rechtse politieke partijen (VVD/PVV)
    - Christelijke politieke partijen (CDA, CU, SGP)
    - * Verdieping: extreme partijen in Nederland (NCPN, NVU, NSB)
- **Paragraaf 2.4 Maatschappelijk middenveld**
  - **Onderwerpen:**
    - One-issue partijen en groepsvorming
    - Middelen maatschappelijk middenveld
    - Links-rechts continuüm: maatschappelijk middenveld
    - Actoren maatschappelijk middenveld
- **Paragraaf 2.5 Cultuurgroepen**
  - **Onderwerpen:**
    - Inleiding concept 'Cultuur'
    - Verdere uitleg cultuur
    - Dominante, sub- en tegencultuur
    - * Verheldering: stierenvechten
    - Nature-nurture debat
    - * Verheldering: individuele actoren maatschappelijk debat

Hoofdstuk 3. Inrichting van een samenleving

- **Paragraaf 3.1 Samenlevingsdilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Introductie samenlevingsdilemma's
    - Machtsdilemma
    - Mensenrechtendilemma
    - Welzijnsdilemma
    - Cultuurdilemma
- **Paragraaf 3.2 De praktijk van samenlevingsdilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Uitkomst samenlevingsdilemma's: wetten, instellingen, instituties
    - Denemarken, een centrum-links land
    - Iran, een extreem-rechts land
    - * Verheldering: Cuba, een extreem-links land
    - * Verheldering: Verenigd Koninkrijk, een centrum-rechts land
- **Paragraaf 3.3 Basiswaarden**
  - **Onderwerpen:**
    - De basiswaarden: vrijheid, gelijkheid, cohesie en welvaart
    - Vrijheid
    - Gelijkheid
    - Cohesie
    - Welvaart
    - * Verheldering: basiswaarden als huis
    - Samenhang 4 basiswaarden

Hoofdstuk 4. De maakbaarheid van een samenleving

- **Paragraaf 4.1 Ontwikkelingen in de westerse samenleving**
  - **Onderwerpen:**
    - Inrichting samenleving vroeger: "Gods wil"
    - Rationaliseringsproces: Minder "Gods wil", Meer instellingen en wetten
    - Bressen in het oude wereldbeeld
    - * Verdieping: Spinoza
    - Nederlagen rationaliseringproces
    - * Verdieping: mondialisering en globalisering
    - Andere belangrijke ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog
    - Dynamiek van maatschappelijke verandering
- **Paragraaf 4.2 Grote processen**
  - **Onderwerpen:**
    - "Grote processen": perioden ontwikkeling moderne westerse samenleving
    - * Verheldering: in- en uitzoomen
    - Proces van vrijheid
    - * Verheldering: seculariseren
    - Proces van gelijkheid
    - Proces van cohesie
    - Proces van welvaart
    - Invloed welvaart op processen 'basiswaarden' en 'maatschappelijk geluk'

INTERMEZZO DOMEINHOOFDSTUKKEN

Hoofdstuk 5. Nederlandse uitkomst van het welzijnsdilemma

- **Paragraaf 5.1 Geschiedenis ontwikkelingen welzijnsdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Stijging maatschappelijk geluk wereld en Nederland"
    - Armen
    - Industriële revolutie
    - Uitbreiding verzorgingsstaat
    - "Uitdijende verzorgingsstaat" Het succes van verzorgingsstaat
    - Grondwet (artikel 19, 20, 21, 22, 23)
    - Naast grondwet: rapport Wetenschappelijke Raad voor de Regering (WRR)
- **Paragraaf 5.2 Politieke partijen en het welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - "Niet alle actoren Nederlandse politiek tevreden over huidige inrichting welzijnsdilemma"
    - Standpunten SP, VVD, PVV
    - Verdieping: internationale solidariteit
- **Paragraaf 5.3 Internationale vergelijking van het welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Extreem-links: Planeconomie
    - Links: Scandinavische verzorgingsstaat
    - Centrum: Rijnlandse verzorgingsstaat
    - Rechts: Angelsaksische verzorgingsstaat
    - Extreem-rechts: Nachtwakersstaat
    - Verdieping: Corporatisme
- **Paragraaf 5.4 Ontwikkelingen en uitdagingen welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Boek Karl Marx: Das kapital
    - * Verdieping: de Derde Weg
    - Individualisering & uitdagingen Nederlandse verzorgingsstaat

Hoofdstuk 6. Nederlandse uitkomst van het cultuurdilemma

- **Paragraaf 6.1 Geschiedenis ontwikkelingen cultuurdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement: "Nederland aantrekkelijk land"
    - Godsdienstvrijheid (1581, Plakkaat van Verlatinghe)
    - Opkomst en belang natiestaat tot WOII (eind 19e eeuw)
    - Schoolstrijd (eind 19e eeuw): verzuiling
    - Multi-culturele samenleving (vanaf de jaren ´50 vorige eeuw)
    - Botsing voorstanders/critici multicult. samenleving (Jaren '90 vorige eeuw)
    - In grondwet (artikel 1, 6, 7, 23)
- **Paragraaf 6.2 Politieke partijen en het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Hoofdvraag: "Hoe moet samenleving omgaan met verschillende culturen, levensbeschouwingen en levensstijlen?"
    - Culturen (GroenLinks, PVV, PvdA)
    - Levensbeschouwingen (D66, SGP, CDA)
    - Levensstijlen (GroenLinks, SGP)
    - * Verheldering: homorechten & weigerambtenaren
- **Paragraaf 6.3 Internationale vergelijking van het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Klasseloze samenleving (extreem-links)
    - Multiculturele samenleving (Links)
    - Pluriforme samenleving (Midden)
    - Monoculturele samenleving (Rechts)
    - Etnisch zuivere samenleving (Extreem-rechts)
    - * Verheldering: etnisch zuiver maar niet extreem-rechts
- **Paragraaf 6.4 Ontwikkelingen en uitdagingen van het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "In Nederland en Duitsland door vooraanstaande politici gezegd dat de multic. samenleving is mislukt"
    - Visie Francis Fukuyama (Liberalisme)
    - Visie Samuel Huntington (Monoculturalisme)
    - Nederland: land van minderheden

Hoofdstuk 7. Nederlandse uitkomst van het machtsdilemma

- **Paragraaf 7.1 Geschiedenis ontwikkelingen machtsdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Middeleeuwen
    - 15e en 16e eeuw
    - Franse revolutie en Amerkaanse onafhankelijkheidsverklaring
    - Grondwet van Thorbecke (1848)
    - Grondwet (artikel 4, 8, 9)
    - * Verheldering: politieke partijen verbieden
- **Paragraaf 7.2 Actoren met macht**
  - **Onderwerpen:**
    - Parlementaire democratie: zes machten
    - * Verdieping: Trias politica
    - 1) Wetgevende macht in Nederland
    - Verdieping: politieke partijen
    - 2) Uitvoerende macht in Nederland
    - * Verdieping: coalitievorming
    - * Verdieping: decentrale overheden
    - 3) Rechterlijke macht in Nederland (onafhankelijk)
    - 4) Ambtenaren in Nederland
    - 5) Massamedia (5 functies)
    - 6) Externe adviseurs
    - Lobbygroepen (Noemen lobbyen EU, maar niet dieper op in)
    - * Verdieping: Massamedia
- **Paragraaf 7.3 Politieke partijen en het machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Verschillen van mening over hoeveelheid invloed burgers"
    - Standpunten D66, SGP, VVD
    - Populistische partijen
- **Paragraaf 7.4 Internationale vergelijking van het machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Basisdemocratie (extreem-links)
    - Directe democratie (links)
    - Parlementaire democratie (midden)
    - Presidentiële democratie (rechts)
    - Éénpartijstaat (extreem-rechts)
    - * Verdieping: kiesstelsels (HOE EU?)
- **Paragraaf 7.5 Ontwikkelingen en uitdagingen machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Partijen en actoren vragen zich af of deze vorm van democratie nog kan standhouden in 21ste eeuw"
    - Visie Jean-Jacques Rousseau (algemene wil)
    - Thomas Hobbes (leviathan)
    - Probleem bij samenlevingsdilemma's: kloof burgers-politiek

INTERMEZZO DEMOCRATIE EN RECHTSSTAAT

Hoofdstuk 8. Nederlandse uitkomst van het mensenrechtendilemma

- **Paragraaf 8.1 Geschiedenis ontwikkelingen mensenrechtendilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Germaanse en Romeinse tijd
    - Middeleeuwen: kerkelijke wetten
    - Rechtspraak 21ste eeuw
    - Grondwet (Artikel 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18)
- **Paragraaf 8.2 Beginselen van de democratische rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - Rechtsstaat: sociale uitvinding mensenrechtendilemma
    - 1. Democratische wetten
    - 2. Machtenscheiding
    - 3. Grondrechten
    - 4. Onschuldpresumptie
    - 5. Legaliteitsbeginsel
    - 6. Gelijkheidsbeginsel
    - * Verdieping: strafrecht
    - * Verdieping: rechtspraak (*Invloed EU-law?)
- **Paragraaf 8.3 Politieke partijen en het mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Verschillen in voorkeur orde en vrijheid"
    - Standpunten D66, PVV, SP
- **Paragraaf 8.4 Internationale vergelijking van het mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Totalitaire staat (extreem-links en extreem-rechts)
    - * Verdieping: Junta
    - Onderscheid 3 soorten rechten
    - Sociale rechtsstaat (links)
    - Democratische rechtsstaat (midden)
    - Liberale rechtsstaat (rechts)
- **Paragraaf 8.5 Ontwikkelingen en uitdagingen mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Democratische rechtsstaat in Nederland
    - Max Weber over 'gezag'

Hoofdstuk 9. Europa en het soevereiniteitsdilemma

- **Paragraaf 9.1 Het soevereiniteitsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Soevereiniteitsdilemma
    - Grensoverschrijdende problemen
    - Invloed samenwerking met andere landen op binnenlandse politiek
    - * Verdieping: samenwerkingsvormen, eenheidsstaat, samenwerking, verdragen, confederatie, federatie
- **Paragraaf 9.2 Geschiedenis EN uitbreiding EU-samenwerking**
  - **Onderwerpen:**
    - Begin Europese samenwerking
    - Sinds de tijd van Napoleon
    - Elzas-Lotharingen
    - Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
    - Fase 1 Europese samenwerking
    - Fase 2: Verdrag van Rome (1958)
    - Fase 3: Verdrag van Brussel (1967)
    - Fase 4: Verdrag van Maastricht (1993)
    - Fase 5: Verdrag van Amsterdam (1999)
    - Fase 6: Verdrag van Lissabon (2009)
- **Paragraaf 9.3 Ontwikkeling Europese instellingen**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Samenwerking in Europa vindt plaats op veel meer terreinen en met veel meer actoren, dan bij de start van de EGKS. Met meer landen samenwerken levert ook meer problemen op."
    - * Verdieping: Europese wetgeving
    - Europese besluitvorming: meer overleg nodig
    - Actoren Europese besluitvorming
- **Paragraaf 9.4 Ontwikkeling basiswaarden EN uitdagingen EU-samenwerking**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement: "In 2012 is het aantal dat ervan uitgaat dat Europese samenwerking goed is voor maatschappelijk geluk uitgebreid met 21, in vergelijking met de start in 1950."
    - Vrijheid
    - Gelijkheid
    - Cohesie
    - Welvaart
    - Uitdagingen Europese samenwerking
    - Uitdaging 1: Financiële en bankencrisis
    - * Verdieping: mogelijke oplossing uit de financiële en bankencrisis
    - Uitdaging 2: Draagvlak versterken
    - Uitdaging 3: Pluriformiteit in Europa
    - Uitdaging 4: Verzorgingsstaat op Europees niveau
    - Uitdaging 5: Mondiale samenwerking

Bijlage C. Blauwdruk 'wij' en 'ons' termen (Versie: thema's)

Hoofdstuk 1. Wat is Maatschappijleer?

- **• Paragraaf 1.1 Het doel van maatschappijleer**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •1.1.1 Regels en samenleven
      - (1) Blz. 9: "We spreken van een maatschappelijk probleem als (..)"
      - (1) Blz. 9: "(..), spreken we ook wel van sociale problemen."
      - (3) Blz. 10: "In Nederland hebben we deze afweging (..)"
    - •1.1.2 Het vak maatschappijleer
      - (2-2-2) Blz. 10: "Maatschappijleer gaat over de manier waarop we de samenleving vormgeven. Hoe gaan we met elkaar om? Hoe lossen we problemen op?"
      - (1) Blz. 10: "In dit boek behandelen we deze vragen aan de hand van vier thema's (..)"
      - (1-3-3) Blz. 10: "(..) behandelen we hoe de persoonlijke vrijheid en rechtszekerheid van burgers in ons land gewaarborgd is. (..) hoe ver mag de overheid gaan om onze vrijheid en veiligheid te garanderen?"
      - (1-1) Blz. 11: "Bij maatschappijleer bekijken we (..). Enkele kernbegrippen die we daarbij regelmatig zullen gebruiken, zijn: (..)"
    - •1.1.3 De kernbegrippen
      - (1) Blz. 11; "(..) noemen we ook idealen."
      - (1) Blz. 12: "(.., noemen we formele macht of formeel gezag."
      - (1) Blz. 13: "Met sociale cohesie bedoelen we (..)".
    - •1.1.4 Analysevragen
- **• Paragraaf 1.2 Kennis van zaken**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •1.2.1 Betrouwbaarheid
    - •1.2.2 Communicatieruis
      - (2) Blz. 18: "Als ontvangers nemen we informatie nooit objectief waar."
      - (1) Blz. 18: "We spreken hier van selectieve perceptie:"
    - •1.2.3 Beïnvloeding door de media
      - (2) Blz. 18: "De meeste informatie krijgen we via de massamedia (..)"
      - (1) Blz. 18: "We behandelen hierna (..)"
    - *'Speciale bron': Leven en dood

Hoofdstuk 2. Rechtsstaat

- (3-3-3-3) Blz. 27: "Zonder dat je het voortdurend beseft, leef je in Nederland (..). We leven in een rechtsstaat (..). Hoe we met elkaar moeten omgaan is in de grondwet en andere wetten vastgelegd. Toch gebeuren er soms dingen die we niet rechtvaardig vinden. (..) hoe ver mag de overheid gaan om onze vrijheid en veiligheid te garanderen?"
- **•Paragraaf 2.1 Idee en oorsprong van de rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1-3) Blz. 28: "In dit hoofdstuk kijken we naar het ontstaan en de uitgangspunten van onze rechtsstaat"
    - •2.1.1 Wat is een rechtsstaat?
    - •2.1.2 Beginselen van een rechtsstaat
    - •2.1.3 Na de Tweede Wereldoorlog
      - (2) Blz. 31: "De rechtsstaat is dus de maatstaf als we willen beoordelen hoe de overheid functioneert (..)"
- **•Paragraaf 2.2 Grondwet en grondrechten**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (2) Blz. 32: "De grondwet is de belangrijkste wet die we hebben"
      - (1) Blz. 32: "In dit hoofdstukken stellen we als deelvraag: (..)"
    - •2.2.1 Ontstaan en doel van de grondwet
    - •2.2.2 Inhoud van de grondwet
    - •2.2.3 De Grondwet in discussie
      - (2) Blz. 36: "(..) of moeten we dat verbieden omdat mensen hierdoor gediscrimineerd worden?"
- **•Paragraaf 2.3 Trias politica: scheiding of evenwicht van machten?**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.3.1 Ontstaan en doel trias politica
      - (1) Blz. 39: "Tegenwoordig spreken we van 'checks and balances'
    - •2.3.2 De drie machten in Nederland
      - (3) Blz. 40: "In ons land wordt iedereen geacht de wet te kennen"
      - (3) Blz. 40: "Aan deze combinatie zie je dat de regering in ons land veel macht bezit (..)"
    - •2.3.3 Samenspel van de drie machten
    - •2.3.4 Discussie over de trias politica
      - (1) Blz. 43: "We komen hier in het thema Parlementaire democratie op terug"
- **•Paragraaf 2.4 Het legaliteitsbeginsel**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 44: "(..) noemen we de rechtsorde"
      - (1) Blz. 45: "We gaan daarbij in op (..)"
    - •2.4.1 Soorten regels
      - (2-2) Blz. 45: "(..) de waarden weerspiegelen die we met elkaar delen: wat vinden we goed en wat slecht?"
      - (2-2) Blz. 46: "Als rechtsregels overeenstemmen met onze morele opvattingen zorgt dit voor een gevoel van rechtvaardigheid. Wij zullen ons er dan ook eerder aan houden"
    - •2.4.2 Rechtsgebieden
      - (1) Blz. 47: "(..) gaan we dieper in op het strafrecht"
      - (1-1) Blz. 47: "(..) spreken we over de 'rechterlijke macht'. Daarmee duiden we de derde macht (..)"
    - •2.4.3 De organisatie van het recht
- **•Paragraaf 2.5 Het strafproces**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.5.1 Rechtsbescherming en procesregels
      - (1) Blz. 48: "Aan dit soort voorbeelden zien we dat (..)
      - (1) Blz. 49: "(..) noemen we het strafprocesrecht"
    - •2.5.2 Het strafproces
    - *'Speciale bron': Wie wordt crimineel?
- **•Paragraaf 2.6 Het strafrecht**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.6.1 De strafbepalingen
    - •2.6.2 De bestraffing
      - (1-1) Blz. 55: "We spreken dan van strafuitsluitingsgronden. Hierbij maken we onderscheid tussen (..)"
      - (1) Blz. 58: "We maken onderscheid tussen vijf functies van straf: (..)"
    - •2.6.3 Strafrecht in discussie
    - *Speciale bron: Wat is het nut van straf?
- **•Paragraaf 2.7 Burgerlijke recht en bestuursrecht**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •2.7.1 Burgerlijk recht
    - •2.7.2 Bestuursrecht
      - (3) Blz. 65: "Vluchtelingen die in ons land een verblijfsvergunning aanvragen (..)"
- **•Paragraaf 2.8 Internationale vergelijkingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 66: "In dit hoofdstuk bekijken we (..)"
    - •2.8.1 Internationale ontwikkelingen
    - •2.8.2 Internationale vergelijkingen
      - (1) Blz. 68: "In deze paragraaf kijken we naar het functioneren van (..)"
      - (1) Blz. 68: "We vergelijken de VS en Nederland (..)"
      - (1) Blz. 68: "We beperken de vergelijking hier (..)"
      - (1) Blz. 71: "We spreken van klassenjustitie als (..)"
- **•Paragraaf 2.9 Grenzen aan de rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 72: "In dit hoofdstuk gaan we in op (..)"
    - •2.9.1 Grondrechten ter discussie
      - (1) Blz. 73: "In hoofdstuk 2 zagen we dat grondrechten op gespannen voet met elkaar kunnen staan"
    - •2.9.2 Strijd tegen de georganiseerde misdaad
      - (3) Blz. 74: "De georganiseerde misdaad is een betrekkelijk nieuw verschijnsel in onze samenleving (..)"
      - (1-2) Blz. 74: "Hier kunnen we de vraag stellen: vinden we het goed dat (..)"
    - •2.9.3 Strijd tegen het terrorisme
      - (1) Blz. 74: "In het vorige hoofdstuk zagen we dat (..)"
      - (2) Blz. 77: "Willen we snelle uithuisplaatsingen, uitzetting uit de ouderlijke macht, (..)?"

Hoofdstuk 3. Parlementaire democratie

- (3-3-3) Blz. 81: "In Nederland is dat een parlementaire democratie. Daarin nemen gekozen vertegenwoordigers besluiten over alles wat we als burgers niet zelf kunnen regelen (..). Van de politici die wij zelf kiezen, hopen we dat zij de besluiten nemen die wij belangrijk vinden"
- (3) Blz. 81: "Hoe afhankelijk zijn we (als land 'Nederland') van andere Europese landen?"
- **•Paragraaf 3.1 Wat is politiek?**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (3) Blz. 82: "Wat doet precies de politiek en wie nemen de beslissingen in ons land?"
      - (1) Blz. 82: "Wat verstaan we onder politiek (..)"
    - •3.1.1 Het belang van politiek
      - (1) Blz. 83: "Dit laat meteen het grootste dilemma van de politiek zien: kiezen we voor (..)?"
    - •3.1.2 Dictatuur
    - •3.1.3 Democratie
      - (2) Blz. 84: "(..) omdat we nu eenmaal niet allemaal kunnen meepraten bij het nemen van besluiten."
      - (1) Blz. 85: "Tegenwoordig zien we (..)"
      - (1) Blz. 85: "Binnen landen met een representatieve democratie maken we onderscheid (..)"
      - (1) Blz. 85: "(..) dan spreken we van een constitutionele monarchie, zoals in Nederland"
      - (1) Blz. 86: "We spreken in dat geval van een presidentieel stelsel"
      - (1-3) Blz. 86: "We zien deze waarden terug in onze grondwet: (..)"
    - •3.1.4 Theorieën over democratie en dictatuur
    - *Speciale bron: Hoe vrij is de wereld?
- **•Paragraaf 3.2 Politieke stromingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 90: "Welke verschillende stromingen zijn er en wat hebben ze ons te bieden?"
    - •3.2.1 Ideologieën
      - (1) Blz. 90: "Onder een ideologie verstaan we (..)"
      - (2) Blz. 91: "Moeten we het roken in cafés verbieden?"
    - •3.2.2 Kompas om te kiezen
      - (1-1) Blz. 91: "Voordat we (..), kijken we eerst naar (..)"
      - (1-3) Blz. 91: "Dit noemen we reactionair (..). Denk aan de opvatting dat we de gulden weer moeten invoeren"
      - (1) Blz. 91: "De begrippen 'links' en 'rechts' gebruiken we voor (..)"
    - •3.2.3 Stromingen
      - (3) Blz. 92: "Het zijn stromingen met een lange geschiedenis die in ons huidige politieke landschap (..).
      - (1) Blz. 92: "Daarnaast behandelen we (..)"
      - (1) Blz. 93: "Ook in onze tijd vinden liberalen vrijheid belangrijk"
      - (3) Blz. 93: "In ons land is de VVD (..).
      - (1) Blz. 93: "(..) vinden we terug bij D66"
      - (3) Blz. 94: "De drie sociaaldemocratische partijen in ons land zijn (..)"
      - (1) Blz. 94: "Het idee van de gespreide verantwoordelijkheid zien we terug in de visie van (..)"
      - (2) Blz. 94: "(..)om voor de door God aan ons toevertrouwde aarde te zorgen" (visie christendemocraten)
      - (3) Blz. 95: "In ons land zijn het CDA en de ChristenUnie (..)"
      - (2)Blz. 95: Populisme: "Neemt de criminaliteit toe? Dan gaan we (als willekeurig land) harder straffen.
      - (2)Blz. 95: Populisme: "Europa in een crisis? Dan stappen we (als willekeurig land) eruit"
      - (3) Blz. 95: "In Nederland hadden we eerst de LPF van Pim Fortuyn, daarna kwam de PVV (..)"
- **•Paragraaf 3.3 Politieke partijen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
    - •Soorten partijen
      - (1) Blz. 96: "(..) die we in het vorige hoofdstuk hebben behandeld"
    - •Functies politieke partijen
      - (3) Blz. 96: "Politieke partijen vervullen een aantal taken in onze democratie"
    - •Partijen en hun achterban
      - (3) Blz. 97: "(..) en werd in 2010 zelfs de grootste partij van ons land"
    - *'Speciale bron': Politieke partijen van links naar rechts
    - *'Speciale bron': Positie politieke partijen
- **•Paragraaf 3.4 Verkiezingen**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (3) Blz. 102: "Hoe ziet ons kiesstelsel eruit (..)?"
    - •3.4.1 Hoe kiezen wij?
      - (3) Blz. 102 (titel onderwerp): "Hoe kiezen wij?" Alle Nederlandse staatsburgers (..)" We kiezen vertegenwoordigers op verschillende niveaus (..)"
      - (2-2) Blz. 104: "Als we gaan stemmen, spelen bij onze keuze voor een partij de volgende punten een rol: (..)"
    - •3.4.2 Na de verkiezingen
      - (3) Blz. 105: "In ons land is dat nog nooit gebeurd."
    - •3.4.3 De val van een kabinet
- **•Paragraaf 3.5 Regering en parlement**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 108: "(..) die we eerder tegen zijn gekomen als de Trias Politica."
    - •3.5.1 De regering
      - (3) Blz. 109: "(..) verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur van ons land."
      - (3) Blz. 109: "De positie van staatshoofd wordt in ons land sinds 1814 erfelijk vervuld (..)"
    - •3.5.2 Het parlement
    - •3.5.3 Van wetsvoorstel tot weg
    - •3.5.4 Verhouding regering en parlement
- **•Paragraaf 3.6 Politiek in de praktijk**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 114: "In dit hoofdstuk behandelen we (..)?"
    - •3.6.1 Het systeemmodel
    - •3.6.2 Politieke actoren
      - (1) Blz. 116: "(..) noemen we politieke en maatschappelijke actoren"
      - (1) Blz. 116: "We noemen dit het politieke debat (..)"
      - (1) Blz. 116: "Onder beleid verstaan we (..)"
      - (1) Blz. 116: "De regering kan ook een beroep doen op adviesorganen. We noemen de belangrijkste"
      - (1) Blz. 118: "Deze noemen we samen de 'sociale partners' (..)"
      - (1) Blz. 118: "We zagen al dat de media een belangrijke rol spelen in verkiezingstijd"
      - (3) Blz. 118: "De media vervullen in onze samenleving vijf politieke functies"
    - •3.6.3 Omgevingsfactoren
- **•Paragraaf 3.7 Provincie en gemeente**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 120: "In dit hoofdstuk stellen we de vraag (..)"
    - •3.7.1 Decentralisatie
    - •3.7.2 De provincie
    - •3.7.3 De gemeente
    - •3.7.4 Decentraal in de praktijk
- **•Paragraaf 3.8 Nederland en de wereld**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 124: "Daarnaast behandelen we (..)"
    - •3.8.1 De Europese Unie
      - (3) Blz. 125: "leefde het gevoel dat we (Nederlandse burgers) er ook veel voor terugkregen"
      - (3) Blz. 125: "hoe kunnen we onze autonomie behouden(..)?"
    - •3.8.2 De Verenigde naties
    - *'Speciale bron': Nederland of de Verenigde Staten van Europa?
- **•Paragraaf 3.9 Democratie in discussie**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1-3) Blz. 132: "(..) kijken we aan de hand van enkele vragen en dilemma's naar onze eigen democratie"
      - (2) Blz. 132: "Welke plaatsen hebben wijzelf als burgers in het politieke systeem?"
    - •3.9.1 Randvoorwaarden voor democratie
      - (1) Blz. 133: "(..), zoals we al zagen in het thema Rechtsstaat en aan het begin van dit thema"
      - (1) Blz. 133: "In de volgende paragraaf gaan we (..)"
    - •3.9.2 Wie vertegenwoordigen onze politici eigenlijk?
      - (2) Blz. 134 (titel onderwerp): "Wie vertegenwoordigen onze politici eigenlijk?"
      - (2) Blz. 134: "Maar als we ons als burgers niet meer herkennen in overheidsmaatregelen (..)"
      - (1) Blz. 134: "Deze opvatting zien we terug (..)"
      - (1) Blz. 135: "Deze visie vinden we vooral (..)"
      - (2) Blz. 135: "De vraag of gekozen politici ons ook werkelijk vertegenwoordigen, (..)"
    - •3.9.3 Politiek dilemma
      - (1) Blz. 136: "Tot slot leggen we je een dilemma voor (..)"
      - (2-2-2) Blz. 136: "Willen we (..)? En moeten we dus (..)? (..) kunnen we het maar beter overlaten (..)"

Hoofdstuk 4. Pluriforme samenleving

- (1) Blz. 141: "Kunnen we eigenlijk nog wel spreken van een Nederlandse samenleving (..)"
- (1) Blz. 141: "In dit thema bekijken we (..)"
- (1) Blz. 141: "We vragen ons af (..)"
- (1) Blz. 141: "(..) zijn we ook zelf verantwoordelijk?"
- **•Paragraaf 4.1 Cultuur en identiteit**
  - **Onderwerpen:**
    - •Inleiding en deelvraag
      - (1) Blz. 142: "Met cultuur bedoelen we (..)"
    - •4.1.1 Wat is cultuur?
      - (2) Blz. 142: "De manier waarop wij ons in een rol laten zien (..)"
      - (2-2-2) Blz. 142: "Goffman zegt dat we als het verschillende maskers hebben die we onbewust verwisselen als we in een andere rol terechtkomen"
      - (2-2) Blz. 142: "De visie van Goffmann laat zien hoe ons alledaagse gedrag samenhangt (..). Het verklaart ook dat we in rolconflicten terecht kunnen komen als we met tegenstrijdige verwachtingen te maken hebben"
      - (1) Blz. 142: "We noemen dit de dominante cultuur (..)"
      - (1) Blz. 144: "(..), spreken we van een subcultuur"
      - (1) Blz. 144: "We onderscheiden (..)"
      - (3) Blz. 144: "In ons land leven tientallen etnische groepen (..)"
    - •4.1.2 Cultuuroverdracht
      - (1) Blz. 145: "Onder collectieve gedragspatronen verstaan we (..)"
      - (1) Blz. 145: "(..), noemen we het formeel"
      - (1) Blz. 145: "(..) spreken we van informele sociale controle"
      - (1) Blz. 145: "(..) noemen we enculturatie"
      - (1) Blz. 146: "We spreken van internalisatie als (..)"
    - •4.1.3 Identificatie en cultuur
      - (1) Blz. 146: "Wie we zijn wordt dus gevormd door een mix (..)"
      - (1) Blz. 146: "De Nederlandse dominante cultuur noemen we daarom individualistisch"
      - (1) Blz. 146: "(..) noemen we collectivistisch"
      - (3) Blz. 146: "Omdat onze samenleving sterk individualistisch gericht is (..)"
      - (3) Blz. 147: "(..) in hoeverre we nog verbonden zijn als Nederlanders"
      - (3) Blz. 147: "Het antwoord is dat, ondanks alle onderlinge verschillen, van ons verwacht wordt dat (..)"
      - (3-3) Blz. 147: "Zij vormen de minimale binding die we met elkaar delen(..)" Daarom accepteren we dat we naar school moeten gaan (..)"
    - *'Speciale bron': Nature-nurture

- **•Paragraaf 4.2 Culturele veranderingen**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.2.1 Tot 1960: verzuild en gesloten
    - •4.2.2 Na 1960: ingrijpende veranderingen
      - (1) Blz. 151: "We behandelen kort (..)"
      - (1) Blz. 152: "We noemen dit het proces secularisatie"
      - (2) Blz. 155: "(..) hebben ons blikveld spectaculair verruimd (..)"
      - (2) Blz. 155: "Daarnaast reizen we over alle continenten (..)"
      - (3) Blz. 155: "(..) de opkomst van grote groepen gastarbeiders naar ons land (..)"
    - *'Speciale bron': Wat geloof jij?
- **•Paragraaf 4.3 Nederland immigratieland**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.3.1 Arbeidsmigranten
      - (3) Blz. 159: "Wie zijn de immigranten in ons land en waarom kwamen ze hier?"
      - (1) Blz. 160: "We noemen ze illegalen (..)"
    - •4.3.2 Rijksgenoten
      - (3) Blz. 162: "Toen onze economie in de jaren zeventig (..)"
    - •4.3.3 Gezinshervorming en gezinshereniging
    - •4.3.4 Vluchtelingen
- **•Paragraaf 4.4 Culturele diversiteit**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.4.1 Cultuurverschillen
      - (1) Blz. 164: "Door de ontwikkelingen die we in hoofdstuk 2 en 3 hebben besproken (..)"
      - (3) Blz. 165: "(..) vormt nu één van de belangrijkste grondslagen van onze samenleving"
      - (3) Blz. 165: "Toch zijn er ook in onze samenleving groepen mensen (..)"
      - (1) Blz. 167: "(..) en dateert al van voor onze jaartelling"
    - •4.4.2 Culturele conflicten
      - (1) Blz. 168: "(..), spreken we van demoniseren"
- **•Paragraaf 4.5 Vormen van samenleven**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 170: "We onderzoeken in dit hoofdstuk (..)"
    - •4.5.1 Verschillende modellen
      - (1) Blz. 171: "(..) spreken we van segregatie (..)."
    - •4.5.2 Integratie in Nederland
      - (1) Blz. 172: "Maar we kijken naar de nieuwkomers die (..)"
      - (1) Blz. 174: "We noemen dit de culturalisering van het debat"
      - (1) Blz. 175: "Willen we de mate van integratie meten, dan moeten we (..)"
      - (1) Blz. 175: "Bekijken we het meer algemeen, dan zien we (..)"
- **•Paragraaf 4.6 Sociale cohesie**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.6.1 Wat is sociale cohesie?
      - (2) Blz. 176: "In feite zijn we onontkoombaar afhankelijk van anderen"
      - (2) Blz. 176: "(..) het feit dat we naast individuele ook sociale wezens zijn (..)"
      - (1) Blz. 177: "(..) duiden we aan met de term sociale cohesie"
    - •4.6.2 Bindingen
      - (1) Blz. 177: "Daarbij onderscheiden we (..)"
      - (2) Blz. 177: "Doordat we afhankelijk van anderen zijn in onze behoefte (..)"
      - (2) Blz. 177: "We zijn van elkaar afhankelijk in het (..)"
      - (2-2-2) Blz. 177: "We hebben een economische binding met het bedrijf waar we werken, maar ook met de supermarkt waar we onze boodschappen doen"
      - (3) Blz. 177: "Een basiskenmerk van onze samenleving (..)"
      - (2) Blz. 178: "We produceren vrijwel niet (..)"
      - (2) Blz. 178: "We zijn dus onderdeel van een economisch netwerk dat (..)"
      - (2) Blz. 178: "Voor het verwerven van kennis zijn we dus afhankelijk van (..)"
      - (2) Blz. 178: "Van grote betekenis voor onze cognitieve bindingen (..)"
      - (2-2) Blz. 179: "Ten slotte zijn we afhankelijk van anderen omdat we simpelweg niet alles zelf kunnen regelen"
      - (1-2-2) Blz. 179: "Zoals we in het thema rechtsstaat hebben gezien, beschouwen we deze afspraken als een sociaal contract (..) dat we ons houden aan de regels (..)"
- **•Paragraaf 4.7 Internationale vergelijking**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.7.1 Iran
    - •4.7.2 China
    - •4.7.3 De Verenigde Staten
    - •4.7.4 Frankrijk
    - •4.7.5 En Nederland?
- **•Paragraaf 4.8 De toekomst**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 186: "Dit doen we aan de hand van twee deelvragen: (..)"
    - (1) Blz. 186: "De eerste vraag behandelen we (..). De tweede vraag bespreken we (..). We zullen geen (..)"
    - •4.8.1 Grenzen open of dicht?
    - •4.8.2 Cultuurvisies
      - (1) Blz. 186: "We kijken naar de drie belangrijkste visies"
      - (1) Blz. 190: "Dit noemen we constructivistische cultuurbegrip"
      - (1) Blz. 190: "(..) gebruiken we een voorbeelddilemma"
      - (1) Blz. 191: "We hebben eerder gezien dat (..)"
      - (1) Blz. 191: "We hebben ook geconstateerd dat (..)"
    - *'Speciale bron': Drie toekomstvisies

Hoofdstuk 5. Verzorgingsstaat

- (2) Blz. 197: "Om alle uitkeringen mogelijk te maken, betalen we premies en belastingen"
- (1) Blz. 197: "In dit thema ontdekken we (..)"
- (1-1) Blz. 197: "Ook vragen we ons af of we in de toekomst (..)"
- **•Paragraaf 5.1 Wat is een verzorgingsstaat?**
  - **Onderwerpen:** • Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 198: "(..) waar we in dit thema op terugkomen"
    - (1) Blz. 198: "In dit hoofdstuk beantwoorden we allereerst de vraag: (..)"
    - • 5.1.1 Nederland als Verzorgingsstaat
      - (1) Blz. 198: "Met welvaart bedoelen we (..)"
      - (1) Blz. 198: "Onder welzijn verstaan we (..)"
      - (1) Blz. 200: "In thema Rechtsstaat hebben we gezien (..)"
    - • 5.1.2 Tussen plan en vrije markt
      - (1) Blz. 200: "Het had ook anders gekund, zoals we laten zien aan de hand van twee voorbeelden: (..)"
    - • 5.1.3 Drie modellen
      - (1) Blz. 201: "We onderscheiden drie modellen"
      - (1) Blz. 202: "We zien in deze landen (..)"
      - (1) Blz. 203: "In het volgende hoofdstuk bekijken we (..)"
    - * 'Speciale bron': Internationale vergelijkingen
- **•Paragraaf 5.2 Ontstaan verzorgingsstaat**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 206: "In dit hoofdstuk kijken we naar de vraag: (..)"
    - • 5.2.1 Het begin van de verzorgingsstaat
    - • 5.2.2 Opbouw van de verzorgingsstaat
    - •5.2.3 Uitbouw van de verzorgingsstaat
      - (1) Blz. 210: "We noemen enkele mijlpalen die (..)"
      - (1) Blz. 211: "We hebben deze culturele veranderen in de jaren zestig uitgebreid behandeld (..)"
      - (1) Blz. 211: "Hun streven naar sociale gelijkheid vinden we terug in (..)"
- **•Paragraaf 5.3 Sociale partners**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 212: "In dit hoofdstuk kijken we naar de vraag: (..)"
    - •5.3.1 Hoofdrolspelers
      - (1) Blz. 213: "Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, richt de overheid (..)"
    - •5.3.2 Permanent overleg
      - (1) Blz. 214: "(..) noemen we samen de sociale partners"
      - (1) Blz. 214: "(..) noemen we de arbeidsverhoudingen"
      - (1) Blz. 214: "(..) spreken we van een conflictmodel"
    - •5.3.3 Harmonie of conflict
- **•Paragraaf 5.4 Verzorgingsstaat, de praktijk**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 216: "We nemen in dit hoofdstuk (..)"
    - •5.4.1 Onderwijs
    - •5.4.2 Gezondheidszorg
    - •5.4.3 Sociale zekerheid
      - (1) Blz. 218: "We noemen de drie belangrijkste (..)"
      - (1) Blz. 218: "We noemen de belangrijkste (..)"
- **•Paragraaf 5.5 Werk in de verzorgingsstaat**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (2) Blz. 220: "De manier waarop we werk verrichten, is (..)"
    - (1) Blz. 220: "In dit hoofdstuk bekijken we (..)"
    - (3) Blz. 220: "(..) in ons land heeft betaald werk"
    - •5.5.1 Waarom werken we?
    - •5.5.2 Arbeid en sociale ongelijkheid
      - (1) Blz. 222: " We spreken ook wel van sociale ongelijkheid, er is (..)"
- **•Paragraaf 5.6 De arbeidsmarkt**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (1) Blz. 224: "In dit hoofdstuk vragen we ons af: (..)"
    - •5.6.1 Evenwicht
      - (1) Blz. 224: "(..) noemen we de werkgelegenheid"
      - (3) Blz. 224: "(..) dan hebben we (als 'Nederland) mensen uit het buitenland nodig. Dat gebeurde (..) toen Nederland gastarbeiders uit(..)"
      - (1) Blz. 225: "(..) spreken we van werkloosheid"
      - (3) Blz. 225: "(..) waardoor de exportpositie van ons land verslechtert"
      - (1) Blz. 225: "We noemen iemand een officieel geregistreerde werkloze als hij: (..)"
      - (1) Blz. 225: "We onderscheiden vier soorten werkloosheid (..)"
    - •5.6.2 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt
- **•Paragraaf 5.7 De verzorgingsstaat onder druk**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - (3) Blz. 228: "De verzorgingsstaat beschermt ons tegen allerlei risico's"
    - (1) Blz. 228: "In dit slothoofdstuk stellen we de vraag: (..)"
    - (3) Blz. 228: "Welke problemen kent onze verzorgingsstaat (..)"
    - •5.7.1 Verzorgingsstaat onder druk
      - (3) Blz. 229: "(..) rapport uit 1963 viel dat wel mee: 'De sociale zekerheid heeft van ons land (..)"
      - (1) Blz. 230: "In de gezondheidszorg zien we hetzelfde patroon"
      - (1) Blz. 230: "We noemen enkele terreinen (..)"
    - •5.7.2 Nieuwe tendensen
      - (1) Blz. 231: "We illustreren dat aan de hand van (..)"
      - (1) Blz. 231: "We geven twee voorbeelden"
    - •5.7.3 Hoe nu verder?

Bijlage D. Blauwdruk 'wij' en 'ons' termen (Versie: Seneca)

Inleiding / voorwoord

- (1-1) Blz. 7: "Moeten we de leerplicht afschaffen (..). Bij maatschappijleer bestuderen we dat soort vragen (..)"
- (1) Blz. 7: "Voor maatschappijleer maken we veel gebruik van theorieën"
- (1) Blz. 7: "Wij wensen je veel plezier en wijsheid (..)"

Hoofdstuk 1. Het waarom van maatschappelijke problemen

- **• Paragraaf 1.1 Geluk**
  - **Onderwerpen:**
    - Onderscheid persoonlijk geluk & maatschappelijk geluk
      - (1) Blz. 9: "We omschrijven dat als persoonlijk (..)"
      - (1) Blz. 9: "Bij maatschappijleer bestuderen we (..)"
    - Verband maatschappelijk geluk & politiek
    - Verhouding maatschappijleer tot andere vakken
      - (1) Blz. 10: "Moeten we mensen in armoede helpen (..) of moeten we hen meer verantwoordelijkheid geven?"
    - * Verheldering: Maatschappelijk geluk & persoonlijk geluk
      - (1) Blz. 11: "Om dat duidelijk te maken, gaan we uit van twee 'ongelukkige mensen', Martijn en Maria"
      - (1) Blz. 11: "Kijken we naar de landen waarin ze wonen, dan zien we (..)"
    - * Verdieping: "Maakt geld gelukkig"?
      - (1) Blz. 11: "Met 'geld maakt gelukkig' bedoelen we (..)"
- **• Paragraaf 1.2 Belangen, waarden en dilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Verschil belang & waarden
    - Verschil persoonlijke waarden & maatschappelijke waarden
    - Dilemma's
      - (3) Blz. 13: "We moeten als Nederland besluiten of we (..) en of we (..)"
      - (3) Blz. 13: "Besluiten we als Nederland om uit de Europese Unie (EU) te stappen(..) of kiezen we (..)"
    - * Verheldering: dilemma
      - (1) Blz. 13: "We gaan dat grafisch weergeven."
    - * Waardenlogboek
      - (1) Blz. 14: "(..) daarom vinden we belangrijk dat jij dat ook doet."
- **• Paragraaf 1.3 Maatschappelijke botsingen en problemen in theorie en praktijk**
  - **Onderwerpen:**
    - Maatschappelijke botsing
    - Maatschappelijk probleem
      - (3) Blz. 20: "(..) anders dan problemen die wij in Nederland hebben."
      - (1) Blz. 21: "(..), maken we een schema om de botsing snel en overzichtelijk weer te kunnen geven."
    - Verdieping: Thomas theorema
- **• Paragraaf 1.4 Ontwikkeling van maatschappelijke problemen**
  - **Onderwerpen:**
    - Politiek
    - Fase 1, 2 en 3
      - (1) Blz. 30: "(..), noemen we beleid: (..)"
    - Fase 4
      - (1) Blz. 30: "(..), in dit boek noemen we hen extreem."
      - (1) Blz. 30: "In fase 4 zien we ook actoren ervoor kiezen om met andere actoren te debatteren (..)"
    - Fase 5
    - Democratische rechtsstaat, grondwet, regering, rechter
      - (1) Blz. 31: "De derde en laatste oplossing die we hier bespreken is een rechter."
    - * Verheldering: Discriminatie?
    - * Verheldering: Onverdoofd ritueel slachten
    - * Maakbaarheid van de samenleving
      - (1-2) Blz. 32: "Aan het eind van dit hoofdstuk stellen we de belangrijke vraag of we als mensen invloed hebben(..)"
      - (2) Blz. 32: "Zo zouden we het maatschappelijk geluk kunnen beïnvloeden (..)"
      - (2) Blz. 33: "Of de uitvinding van kernenergie:(..) dat we minder afhankelijk van andere brandstoffen zijn."
    - * Verdieping: Spelthеorieën
      - (1) Blz. 33: "We behandelen hieronder (..)"
      - (1) Blz. 34: "Als we per cel in de tabel bekijken (..), dan zien we (..)"
      - (1) Blz. 34: "Op basis van dit voorbeeld concluderen we (..)"
      - (1) Blz. 34: "Net als bij het Prisoner's Dilemma zien we (..)"
      - (1) Blz. 34: "De derde en laatste spelthеorie die we hier behandelen (..)"

Hoofdstuk 2. Groepen actoren en maatschappelijke problemen

- (3) Blz. 41: "Hoe gaan we (..) in een land met meer dan 16 miljoen verschillende mensen?"
- (1) Blz. 41: "In dit hoofdstuk bestuderen we (..)"
- **• Paragraaf 2.1 Mensbeelden**
  - **Onderwerpen:**
    - Mensbeeld
    - Linkse mensbeeld
      - (1) Blz. 42: "We noemen deze vorm van vrijheid (..)"
    - Rechtse mensbeeld
- **• Paragraaf 2.2 Ideologieën**
  - **Onderwerpen:**
    - Ideologie
      - (1) Blz. 47: "Dit noemen we een ideologie: (..)"
    - Extreem-linkse actoren
    - Extreem-rechtse actoren
    - * Verdieping: verhouding tussen extremen
    - * Verdieping: extremen en het midden en waarden en belangen
    - Midden actoren (Links & Centrum links)
      - (1) Blz. 49: "We noemen dat positieve discriminatie."
    - Midden actoren (Centrum rechts & Rechts)
    - *Verdieping: uitwerking ideologieën
    - *Uitbreiding AWB-schema
      - (1) Blz. 51: "Aan de hand van kennis over mensbeelden en ideologieën breiden we het AWB-schema uit (..)."
- **• Paragraaf 2.3 Politieke partijen**
  - **Onderwerpen:**
    - Introductie politieke partijen
      - (1) Blz. 56: "We hanteren de volgende indeling."
    - Linkse en centrum-linkse politieke partijen
    - Centrum-linkse politieke partijen die ook rechts is (D66)
    - Centrum-rechtse en rechtse politieke partijen (VVD/PVV)
    - Christelijke politieke partijen (CDA, CU, SGP)
    - * Verdieping: extreme partijen in Nederland (NCPN, NVU, NSB)
- **• Paragraaf 2.4 Maatschappelijk middenveld**
  - **Onderwerpen:**
    - One-issue partijen en groepsvorming
    - Middelen maatschappelijk middenveld
    - Links-rechts continuüm: maatschappelijk middenveld
    - Actoren maatschappelijk middenveld
- **• Paragraaf 2.5 Cultuurgroepen**
  - **Onderwerpen:**
    - Inleiding concept 'Cultuur'
    - Verdere uitleg cultuur
      - (3) Blz. 68: "In Nederland vieren we christelijke feestdagen"
      - (1) Blz. 68: "En tot slot instituties; later komen we daar op terug (..)"
    - Dominante, sub- en tegencultuur
      - (1) Blz. 68: "We maken onderscheid tussen: (..)"
    - * Verheldering: stierenvechten
    - Nature-nurture debat
      - (1) Blz. 70: "We komen dan bij een belangrijk debat over het gedrag van mensen, (..)"
    - * Verheldering: individuele actoren maatschappelijk debat
      - (1) Blz. 70: "Tot slot benoemen we kort actoren (..)"
      - (1) Blz. 70: "We doen dat op basis van figuur 1 uit hoofdstuk 1(..)"
      - (1) Blz. 70: "Als eerste pakken we direct betrokkenen(..).
      - (1) Blz. 70: "Dit zijn geen groepen die we in kunnen delen in dit hoofdstuk (..) en we noemen hen (..)"
      - (1) Blz. 70: "Een derde groep die we noemen (..)"
      - (1) Blz. 70: "Het CBS verzamelt feiten (statistische informatie) zodat we weten waarover we praten."
      - (1) Blz. 70: "Daarmee zijn we bij een vierde actor (..)"

Hoofdstuk 3. Inrichting van een samenleving

- (1) Blz. 77: "Hoe gaan we om met (..)"
- (1) Blz. 77: "In dit hoofdstuk gaan we (..)"
- (1) Blz. 77: "In par. 3.1 werken we (..)"
- (1) Blz. 77: " In par. 3.3 gaan we (..) en kijken we (..)"
- **• Paragraaf 3.1 Samenlevingsdilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Introductie samenlevingsdilemma's
      - (1) Blz. 77: "We zullen daarom bij elk dilemma steeds de posities (..) schetsen."
    - Machtsdilemma
      - (1) Blz. 78: "Als we kijken naar de verschillen tussen (..)"
    - Mensenrechtendilemma
      - (3) Blz. 79: "In Nederland hebben we ervoor gekozen (..)"
      - (3) Blz. 80: "In Nederland kennen we het tweesporenbeleid (..)"
    - Welzijnsdilemma
      - (2-2) Blz. 82: "Geven we ouderen op hun 65ste al een AOW-uitkering of stellen we dat uit tot hun 67ste?"
    - Cultuurdilemma
      - (2) Blz. 83: "Hoe gaan we om met moslims in Nederland."
      - (2) Blz. 83: "Allemaal vragen (..) hoe we in een land om moeten gaan met (..)"
- **• Paragraaf 3.2 De praktijk van samenlevingsdilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Uitkomst samenlevingsdilemma's: wetten, instellingen, instituties
      - (1) Blz. 88: "In deze paragraaf bespreken we (..)"
      - (1) Blz. 88: "Dat noemen we de inrichting van een samenleving"
    - Denemarken, een centrum-links land
    - Iran, een extreem-rechts land
    - * Verheldering: Cuba, een extreem-links land
      - (1) Blz. 90: "Ook hier merken we een extreem antwoord: de Cubaanse overheid (..)
    - * Verheldering: Verenigd Koninkrijk, een centrum-rechts land
      - (3) Blz. 91: "In Nederland zeggen we meestal 'Engeland, maar (..)"
      - (1) Blz. 91: "(..) gevolg dat we het antwoord van het VK centrum-rechts en van Denemarken centrum-links noemen."
      - (1) Blz. 91: "(..) minder rechts dan we zouden verwachten.
      - (1) Blz. 91: "Bij het welzijnsdilemma zien we ook een dubbel antwoord"
      - (1) Blz. 91: "Aan de ene kant lijkt het VK een links antwoord te geven als we kijken naar (..)"
- **• Paragraaf 3.3 Basiswaarden**
  - **Onderwerpen:**
    - De basiswaarden: vrijheid, gelijkheid, cohesie en welvaart
    - Vrijheid
    - Gelijkheid
    - Cohesie
    - Welvaart
      - (1) Blz. 101: "Met welvaart bedoelen we (..)"
    - * Verheldering: basiswaarden als huis
      - (1) Blz. 102: "(..) vergelijken we de samenleving met een huis."
      - (1-1) Blz. 102: "Als we weer terugdenken aan het huis, dan zien we dat er verschillende vertrekken zijn (..)"
      - (2) Blz. 102: "In Nederland kennen we bijvoorbeeld het domein van de verzorgingsstaat en rechtsstaat."
    - Samenhang 4 basiswaarden
      - (1-1) Blz. 103: "Als we denken aan de rechtszaak van Geert Wilders, dan zien we de botsing(..)"
      - (1) Blz. 103: "Aan de ene kant willen we dat alle groepen vrij zijn (..)"

Hoofdstuk 4. De maakbaarheid van een samenleving

- (1) Blz. 107: "De maakbaarheid van de samenleving bestuderen we (..)"
- (1) Blz. 107: "(..) in paragraaf 4.2 behandelen we (..)"
- **• Paragraaf 4.1 Ontwikkelingen in de westerse samenleving**
  - **Onderwerpen:**
    - Inrichting samenleving vroeger: "Gods wil"
      - (1) Blz. 107: "Maar we hebben gezien (eerder in het boek) dat (..)"
    - Rationaliseringsproces: Minder "Gods wil", Meer instellingen en wetten
      - (1) Blz. 108: "(..) noemen we het proces van rationalisering: (..)"
    - Bressen in het oude wereldbeeld
      - (1) Blz. 109: "We geven dat in een schema weer, (..), zoals we die in eerdere hoofdstukken hebben leren kennen"
      - (1) Blz.109 : "We hebben een blauwe rechthoek gebruikt (..)"
      - (1) Blz. 112: "(..) noemen we het proces van democratisering (..)"
    - * Verdieping: Spinoza
    - Nederlagen rationaliseringproces
    - * Verdieping: mondialisering en globalisering
    - Andere belangrijke ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog
      - (1) Blz. 115: "In hoofdstuk 9 komen we daar uitgebreid op terug.
    - Dynamiek van maatschappelijke verandering
      - (1) Blz. 116: "In onderstaand schema breiden we de schema's van hierboven iets uit (..)"
      - (1) Blz. 116: "(..) schema dat we 'dynamiek van maatschappelijke verandering' noemen."
      - (1) Blz. 116: "We gaan namelijk steeds uit van een bestaande situatie, (..)"
- **• Paragraaf 4.2 Grote processen**
  - **Onderwerpen:**
    - "Grote processen": perioden ontwikkeling moderne westerse samenleving
      - (1) Blz. 126: "Per basiswaarde bestuderen we (..)"
    - * Verheldering: in- en uitzoomen
      - (1-1) Blz. 126: "Als we dan de periode rond 1851 (..) zien we meer belangrijke momenten"
      - (1) Blz. 126: "Daarom maken we een vergelijking met (..)"
      - (1-1) Blz. 126: "(..) hoe meer we daarop inzoomen (geschiedenis westerse samenleving), des te meer details we zien."
    - Proces van vrijheid
      - (1) Blz. 127: "We noemen dit het proces van secularisering: (..)"
    - * Verheldering: seculariseren
    - Proces van gelijkheid
    - Proces van cohesie
      - (1) Blz. 129: "Voor het bestuderen van het proces van cohesie onderscheiden we twee vormen: (..)"
    - Proces van welvaart
    - Invloed welvaart op processen 'basiswaarden' en 'maatschappelijk geluk'
      - (1) Blz. 131: "Voor beantwoording van de eerste vraag grijpen we terug (..)
      - (1) Blz. 131: "In een opdracht gaan we dat verder bekijken."

INTERMEZZO DOMEINHOOFDSTUKKEN

- (1) Blz. 137: "(..) daarin staan de wetten opgenomen die we koppelen aan samenlevingsdilemma's."

Hoofdstuk 5. Nederlandse uitkomst van het welzijnsdilemma

- (1) Blz. 139: "In dit hoofdstuk werken we (..)"
- (1) Blz. 139: "(..) noemen we de verzorgingsstaat."
- (1) Blz. 139: "In dit hoofdstuk zullen we zien(..). We bestuderen het volgende: (..)"
- **• Paragraaf 5.1 Geschiedenis ontwikkelingen welzijnsdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Stijging maatschappelijk geluk wereld en Nederland"
    - Armen
    - Industriële revolutie
    - Uitbreiding verzorgingsstaat
    - "Uitdijende verzorgingsstaat" Het succes van verzorgingsstaat
    - Grondwet (artikel 19, 20, 21, 22, 23)
    - Naast grondwet: rapport Wetenschappelijke Raad voor de Regering (WRR)
- **• Paragraaf 5.2 Politieke partijen en het welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - "Niet alle actoren Nederlandse politiek tevreden over huidige inrichting welzijnsdilemma"
      - (1) Blz. 146: "In deze paragraaf bespreken we (..)"
    - Standpunten SP, VVD, PVV
    - Verdieping: internationale solidariteit
- **• Paragraaf 5.3 Internationale vergelijking van het welzijnsdilemma**
  - (1) Blz. 151: "In de tabel hieronder onderscheiden we (..)"
  - **Onderwerpen:**
    - Extreem-links: Planeconomie
    - Links: Scandinavische verzorgingsstaat
    - Centrum: Rijnlandse verzorgingsstaat
      - (3) Blz. 152: "In Nederland kennen we een Rijnlandse verzorgingsstaat"
    - Rechts: Angelsaksische verzorgingsstaat
    - Extreem-rechts: Nachtwakersstaat
    - Verdieping: Corporatisme
- **• Paragraaf 5.4 Ontwikkelingen en uitdagingen welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Boek Karl Marx: Das kapital
    - * Verdieping: de Derde Weg
    - Individualisering & uitdagingen Nederlandse verzorgingsstaat

Hoofdstuk 6. Nederlandse uitkomst van het cultuurdilemma

- (1) Blz. 163: "(..) in dit hoofdstuk bestuderen we (..)"
- (1) Blz. 163: "We bestuderen het volgende: (..)"
- **• Paragraaf 6.1 Geschiedenis ontwikkelingen cultuurdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement: "Nederland aantrekkelijk land"
    - Godsdienstvrijheid (1581, Plakkaat van Verlatinghe)
      - (3) Blz. 164: "In de praktijk leidde dat weliswaar niet tot zo veel godsdienstvrijheid als we (in Nederland) nu kennen, (..)"
    - Opkomst en belang natiestaat tot WOII (eind 19e eeuw)
    - Schoolstrijd (eind 19e eeuw): verzuiling
    - Multi-culturele samenleving (vanaf de jaren ´50 vorige eeuw)
    - Botsing voorstanders/critici multiculturele samenleving (Jaren '90 vorige eeuw)
    - In grondwet (artikel 1, 6, 7, 23)
- **• Paragraaf 6.2 Politieke partijen en het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Hoofdvraag: "Hoe moet samenleving omgaan met verschillende culturen, levensbeschouwingen en levensstijlen?"
    - Culturen (GroenLinks, PVV, PvdA)
    - Levensbeschouwingen (D66, SGP, CDA)
    - Levensstijlen (GroenLinks, SGP)
    - * Verheldering: homorechten & weigerambtenaren
- **• Paragraaf 6.3 Internationale vergelijking van het cultuurdilemma**
  - (1) Blz. 178: "(..) we onderscheiden vijf verschillende typen samenlevingen hierbij."
  - **Onderwerpen:**
    - Klasseloze samenleving (extreem-links)
    - Multiculturele samenleving (Links)
    - Pluriforme samenleving (Midden)
      - (1) Blz. 179: "In de volgende paragraaf bespreken we (..)"
    - Monoculturele samenleving (Rechts)
    - Etnisch zuivere samenleving (Extreem-rechts)
    - * Verheldering: etnisch zuiver maar niet extreem-rechts

- **• Paragraaf 6.4 Ontwikkelingen en uitdagingen van het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - •Statement "In Nederland en Duitsland door vooraanstaande politici gezegd dat de multic. samenleving is mislukt"
      - (1) Blz. 182: "Eerst kijken we naar (..)"
    - • Visie Francis Fukuyama (Liberalisme)
    - • Visie Samuel Huntington (Monoculturalisme)
    - • Nederland: land van minderheden

Hoofdstuk 7. Nederlandse uitkomst van het machtsdilemma

- (3) Blz. 189: "(..), maar er is ook geen dictatuur in ons land. Nederland is een parlementaire democratie (..)"
- (1) Blz. 189: "De parlementaire democratie (..) zoals wij die in de 21ste eeuw kennen is niet voor iedereen even wenselijk."
- (2) Blz. 189: Verkiezingsspotje: "We hebben een democratie (..) en we hebben geen idee hoe die moet overleven (..)"
- (1) Blz. 189: "In dit hoofdstuk bestuderen we het volgende: (..)"
- **• Paragraaf 7.1 Geschiedenis ontwikkelingen machtsdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - • Middeleeuwen
    - • 15e en 16e eeuw
    - • Franse revolutie en Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring
    - • Grondwet van Thorbecke (1848)
    - • Grondwet (artikel 4, 8, 9)
      - (1) Blz. 191: "(..) hier bestuderen we alleen de grondrechten"
    - * Verheldering: politieke partijen verbieden
- **• Paragraaf 7.2 Actoren met macht**
  - **Onderwerpen:**
    - • Parlementaire democratie: zes machten
    - * Verdieping: Trias politica
    - • 1) Wetgevende macht in Nederland
    - • Verdieping: politieke partijen
    - • 2) Uitvoerende macht in Nederland
      - (1) Blz. 196: "We noemen dat een coalitie: (..)"
    - * Verdieping: coalitievorming
    - * Verdieping: decentrale overheden
    - • 3) Rechterlijke macht in Nederland (onafhankelijk)
    - • 4) Ambtenaren in Nederland
    - • 5) Massamedia (5 functies)
    - • 6) Externe adviseurs
    - • Lobbygroepen
    - * Verdieping: Massamedia
- **• Paragraaf 7.3 Politieke partijen en het machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - • Statement "Verschillen van mening over hoeveelheid invloed burgers"
    - • Standpunten D66, SGP, VVD
    - • Populistische partijen
- **• Paragraaf 7.4 Internationale vergelijking van het machtsdilemma**
  - (1) Blz. 211: "We onderscheiden 5 typen democratieën."
  - **Onderwerpen:**
    - • Basisdemocratie (extreem-links)
    - • Directe democratie (links)
    - • Parlementaire democratie (midden)
    - • Presidentiële democratie (rechts)
    - • Éénpartijstaat (extreem-rechts)
    - * Verdieping: kiesstelsels
      - (1) Blz. 212: "We bespreken er twee: (..)"
      - (3) Blz. 212: "Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging dat we in Nederland kennen (..)"
- **• Paragraaf 7.5 Ontwikkelingen en uitdagingen machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - • Statement "Partijen en actoren vragen zich af of deze vorm van democratie nog kan standhouden in 21ste eeuw"
    - • Visie Jean-Jacques Rousseau (algemene wil)
    - • Thomas Hobbes (leviathan)
    - • Probleem bij samenlevingsdilemma's: kloof burgers-politiek

INTERMEZZO DEMOCRATIE EN RECHTSSTAAT

- (3-3) Blz. 221: "In Nederland kennen we een parlementaire democratie en een democratische democratie en de verhouding daartussen is samen te vatten in een korte zin: Wij leggen onszelf gelijke vrijheid op."
- (3-3) Blz. 221: "(..) wordt bedoeld dat wij - als inwoners van Nederland - zelf onze wetten en instellingen bepalen."
- (3) Blz. 221: "Door middel van verkiezingen kiezen we politici (..)"

Hoofdstuk 8. Nederlandse uitkomst van het mensenrechtendilemma

- (3) Blz. 223: "Stel je voor, jij zou mogen bepalen hoe we in Nederland omgaan met de mensenrechten (..)"
- (3) Blz. 223: "In Nederland kiezen we voor vrijheid (..)"
- (1) Blz. 223: "In dit hoofdstuk gaan we (..)"
- **• Paragraaf 8.1 Geschiedenis ontwikkelingen mensenrechtendilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - • Germaanse en Romeinse tijd
    - • Middeleeuwen: kerkelijke wetten
    - • Rechtspraak 21ste eeuw
    - • Grondwet (Artikel 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18)
      - (1) Blz. 226: "In de hoofdstukken 5-7 zijn we al grondrechten van burgers tegengekomen(..)"
- **• Paragraaf 8.2 Beginselen van de democratische rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - • Rechtsstaat: sociale uitvinding mensenrechtendilemma
    - • 1. Democratische wetten
      - (1) Blz. 229: "In een democratische rechtsstaat (..) volk bepaalt welke wetten zij zichzelf oplegt ('wij leggen onszelf')"
    - • 2. Machtenscheiding
    - • 3. Grondrechten
    - • 4. Onschuldpresumptie
    - • 5. Legaliteitsbeginsel
    - • 6. Gelijkheidsbeginsel
    - * Verdieping: strafrecht
    - * Verdieping: rechtspraak
- **• Paragraaf 8.3 Politieke partijen en het mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - • Statement "Verschillen in voorkeur orde en vrijheid"
    - • Standpunten D66, PVV, SP
- **• Paragraaf 8.4 Internationale vergelijking van het mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - • Totalitaire staat (extreem-links en extreem-rechts)
    - * Verdieping: Junta
    - • Onderscheid 3 soorten rechten
    - • Sociale rechtsstaat (links)
    - • Democratische rechtsstaat (midden)
    - • Liberale rechtsstaat (rechts)
- **• Paragraaf 8.5 Ontwikkelingen en uitdagingen mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - • Democratische rechtsstaat in Nederland
    - • Max Weber over 'gezag'

Hoofdstuk 9. Europa en het soevereiniteitsdilemma

- (1) Blz.247: "Daarom bestuderen we Europa met behulp van het soevereiniteitsdilemma (..)"
- **• Paragraaf 9.1 Het soevereiniteitsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - • Soevereiniteitsdilemma
    - • Grensoverschrijdende problemen
    - • Invloed samenwerking met andere landen op binnenlandse politiek
    - * Verdieping: samenwerkingsvormen, eenheidsstaat, samenwerking, verdragen, confederatie, federatie
      - (1-1) Blz.250: "(..) vormen van samenwerking werken we hieronder uit. Dat doen we van beneden naar boven (..)"
      - (1-1) Blz.250: "Binnen de Europese geschiedenis kunnen we wel een proces waarnemen in de richting van steeds sterkere eenheid, maar we weten niet hoe dat verder gaat verlopen."
      - (3) Blz.250: "Dat betekent dat de soevereine macht in ons land bij de landelijke overheid ligt (..)"
      - (1) Blz.250: "(..) dat noemen we intergouvernementeel."
- **• Paragraaf 9.2 Geschiedenis EN uitbreiding EU-samenwerking**
  - **Onderwerpen:**
    - • Begin Europese samenwerking
    - • Sinds de tijd van Napoleon
    - • Natiestaat & oorlogen
      - (1) Blz.254: "Zoals we al eerder gezien hebben bracht de natiestaat wel een zekere interne rust (..)"
    - • Elzas-Lotharingen
    - • Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
      - (1) Blz.256: "De besproken ontwikkelingen plaatsen we in onderstaand schema, dat we kennen uit par. 4.1."
    - • Fase 1 Europese samenwerking
      - (1) Blz.: "Bij de bespreking van de volgende fasen, nemen we steeds het jaartal (..)"
    - • Fase 2: Verdrag van Rome (1958)
    - • Fase 3: Verdrag van Brussel (1967)
    - • Fase 4: Verdrag van Maastricht (1993)
    - • Fase 5: Verdrag van Amsterdam (1999)
    - • Fase 6: Verdrag van Lissabon (2009)
- **• Paragraaf 9.3 Ontwikkeling Europese instellingen**
  - **Onderwerpen:** start
    - • Statement "Samenwerking in Europa vindt plaats op veel meer terreinen en met veel meer actoren, dan bij de van de EGKS. Met meer landen samenwerken levert ook meer problemen op."
      - (4) Blz.264: "Zo hebben we in Europa de volgende actoren met macht"
    - * Verdieping: Europese wetgeving
    - • Europese besluitvorming: meer overleg nodig
      - (1) Blz.266: "(..) is de besluitvorming ook veranderd, zoals we in sommige fasen al zagen (paragraaf 9.2)"
    - • Actoren Europese besluitvorming
      - (1) Blz. 268: "In paragraaf 9.1 hebben we gezien (..)"
- **• Paragraaf 9.4 Ontwikkeling basiswaarden EN uitdagingen EU-samenwerking**
  - (1) Blz. 272: "In deze paragraaf bespreken we (..)"
  - **Onderwerpen:**
    - • Statement: "In 2012 is het aantal dat ervan uitgaat dat Europese samenwerking goed is voor maatschappelijk geluk uitgebreid met 21, in vergelijking met de start in 1950."
    - • Vrijheid
    - • Gelijkheid
    - • Cohesie
    - • Welvaart
    - • Uitdagingen Europese samenwerking
      - (1) Blz. 272: "We bespreken er vijf, namelijk: (..)"
    - • Uitdaging 1: Financiële en bankencrisis
    - * Verdieping: mogelijke oplossing uit de financiële en bankencrisis
    - • Uitdaging 2: Draagvlak versterken
    - • Uitdaging 3: Pluriformiteit in Europa
    - • Uitdaging 4: Verzorgingsstaat op Europees niveau
    - • Uitdaging 5: Mondiale samenwerking

Bijlage E. Blauwdruk Europa (Versie: Thema's)

Hoofdstuk 1. Wat is Maatschappijleer?

- **• Paragraaf 1.1 Het doel van maatschappijleer**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •1.1.1 Regels en samenleven
    - •1.1.2 Het vak maatschappijleer
    - •1.1.3 De kernbegrippen
    - •1.1.4 Analysevragen
- **• Paragraaf 1.2 Kennis van zaken**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •1.2.1 Betrouwbaarheid
    - •1.2.2 Communicatieruis
    - •1.2.3 Beïnvloeding door de media
    - *'Speciale bron': Leven en dood

Hoofdstuk 2. Rechtsstaat

- **•Paragraaf 2.1 Idee en oorsprong van de rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.1.1 Wat is een rechtsstaat?
    - •2.1.2 Beginselen van een rechtsstaat
    - •2.1.3 Na de Tweede Wereldoorlog (2)
      - •Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (blz. 30)
        - -Mensenrechten: Statement: "(..) een belangrijke rol gespeeld in de verbetering van de mensenrechten en de bewustwording ervan."
- **•Paragraaf 2.2 Grondwet en grondrechten**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.2.1 Ontstaan en doel van de grondwet
    - •2.2.2 Inhoud van de grondwet
    - •2.2.3 De Grondwet in discussie (2)
      - •Europees Hof (blz. 37)
        - -Schending grondrechten: Uitleg voorstel is om sommige botsingen van grondrechten (..) in Europees verband te laten beoordelen.
- **•Paragraaf 2.3 Trias politica: scheiding of evenwicht van machten?**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.3.1 Ontstaan en doel trias politica
    - •2.3.2 De drie machten in Nederland
    - •2.3.3 Samenspel van de drie machten
    - •2.3.4 Discussie over de trias politica
- **•Paragraaf 2.4 Het legaliteitsbeginsel**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.4.1 Soorten regels
    - •2.4.2 Rechtsgebieden
    - •2.4.3 De organisatie van het recht
- **•Paragraaf 2.5 Het strafproces**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.5.1 Rechtsbescherming en procesregels
    - •2.5.2 Het strafproces
    - *'Speciale bron': Wie wordt crimineel?
- **•Paragraaf 2.6 Het strafrecht**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.6.1 De strafbepalingen
    - •2.6.2 De bestraffing
    - •2.6.3 Strafrecht in discussie
    - *Speciale bron: Wat is het nut van straf?
- **•Paragraaf 2.7 Burgerlijke recht en bestuursrecht**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.7.1 Burgerlijk recht
    - •2.7.2 Bestuursrecht
- **•Paragraaf 2.8 Internationale vergelijkingen**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.8.1 Internationale ontwikkelingen (2)
      - •Verdragen (blz. 66-67)
        - -EVRM: -Uitleg inhoud verdrag
          -Uitleg afdwingbaar via Europees Hof
        - -Verdrag van Genève: Uitleg inhoud verdrag
        - -Verhoudingen: Uitleg verhouding internationale verdragen & nationale wetten
      - •De EU en de rechtsstaat (blz. 67)
        - -Toetredingseis: Uitleg toetredingseis 'rechtsstaat zijn'
        - -Verschil tussen EU-lidstaten: Uitleg onderling verschil met betrekking tot inrichting rechtsstaat
        - -Overeenkomst tussen EU-lidstaten: Uitleg EU-lidstaten allen 'verbod op doodstraf'
    - •2.8.2 Internationale vergelijkingen
- **•Paragraaf 2.9 Grenzen aan de rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •2.9.1 Grondrechten ter discussie
    - •2.9.2 Strijd tegen de georganiseerde misdaad
    - •2.9.3 Strijd tegen het terrorisme (2)
      - •Maatregelen Europese Unie (75)
        - -Uitgebreide opsporingsbevoegdheden: Uitleg toekenning aan nationale staten en opsporingsbevoegdheden
        - -Verruiming: Uitleg verruiming van begrippen en termen zoals 'een aanslag voorbereiden'

Hoofdstuk 3. Parlementaire democratie

- **•Paragraaf 3.1 Wat is politiek?**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.1.1 Het belang van politiek
    - •3.1.2 Dictatuur
    - •3.1.3 Democratie
    - •3.1.4 Theorieën over democratie en dictatuur
    - *Speciale bron: Hoe vrij is de wereld?
- **•Paragraaf 3.2 Politieke stromingen**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.2.1 Ideologieën
    - •3.2.2 Kompas om te kiezen
    - •3.2.3 Stromingen (2)
      - •Nationaal populisme (95)
        - -Europa in crisis: Kort statement: "Europa in een crisis? Dan stappen we eruit."
- **•Paragraaf 3.3 Politieke partijen**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •Partijen en hun achterban
    - •Functies politieke partijen
    - •Soorten partijen
    - •Inleiding en deelvragen
    - *'Speciale bron': Politieke partijen van links naar rechts
    - *'Speciale bron': Positie politieke partijen
- **•Paragraaf 3.4 Verkiezingen**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.4.1 Hoe kiezen wij? (2)
      - •Hoe kiezen wij (102)
        - -Europees parlement: "We kiezen vertegenwoordigers op verschillende niveaus: het Rijk (Tweede Kamer), de provincie (Provinciale staten), de gemeente (gemeenteraad) en de waterschappen, (..). Daarnaast zijn er verkiezingen voor het Europees parlement."
    - •3.4.2 Na de verkiezingen
    - •3.4.3 De val van een kabinet
- **•Paragraaf 3.5 Regering en parlement**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.5.1 De regering
    - •3.5.2 Het parlement
    - •3.5.3 Van wetsvoorstel tot weg
    - •3.5.4 Verhouding regering en parlement
- **•Paragraaf 3.6 Politiek in de praktijk**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.6.1 Het systeemmodel
    - •3.6.2 Politieke actoren
    - •3.6.3 Omgevingsfactoren (2)
      - •Internationale factoren (119)
        - -Uitbreiding EU-wetten: Nederland moet zich hier aan houden
- **•Paragraaf 3.7 Provincie en gemeente**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.7.1 Decentralisatie
    - •3.7.2 De provincie
    - •3.7.3 De gemeente
    - •3.7.4 Decentraal in de praktijk
- **•Paragraaf 3.8 Nederland en de wereld**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.8.1 De Europese Unie (blz. 124-128) (3)
      - •De Europese Unie (124-125)
        - -Introductie: Introductie met de vraag hoe Europese samenwerking verloopt en de problemen hierbij.
        - -Dilemma:-Verzet tegen verlies autonomie
          -Lage betrokkenheid Nederlandse burgers
          -Vraag regering: "Hoe behouden autonomie zonder verliezen invloed binnen de EU?"
        - -Samenwerking: -Uitleg ontstaan EGKS na de Tweede Wereldoorlog
          -Uitleg uitbreiding 1957 wegens succesvolle samenwerking
        - -Ontstaan EU:-Uitbreidingen 1992, 2004, 2007, 2013
          -Eurozone en Europese Centrale Bank
          -Verdrag van Lissabon (Europese grondwet)
          -Voordelen (vrije verkeer van personen en goederen, vrije handelsmarkt, euro)
          -Kritiek (effectiviteit politieke besluitvorming)
        - -Bevoegdheden: -'EU als supranationale organisatie'
          -'EU als intergouvernementele organisatie'
          -Euroscepsis laatste jaren
        - -Het bestuur: -Europese Commissie: -Samenstelling
          -Functies (leiding, begroting, wetsvoorstellen)
          -Raad van de EU: -Samenstelling
          -Bevoegdheden (wetgevende macht)
          -Verhouding tot Europese Commissie
          -Europese Raad: -Samenstelling
          -Voorzitterschap
          -Europees parlement: -Wanneer voor eerst gekozen
          -Samenstelling
          -Democratisch tekort
          -Hof van Justitie: -Functie
          -Nut voor lidstaten, bedrijven, burgers
        - -Lid worden: 4 criteria
    - •3.8.2 De Verenigde naties
    - *'Speciale bron': Nederland of de Verenigde Staten van Europa?
- **•Paragraaf 3.9 Democratie in discussie**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •3.9.1 Randvoorwaarden voor democratie
    - •3.9.2 Wie vertegenwoordigen onze politici eigenlijk?
    - •3.9.3 Politiek dilemma

Hoofdstuk 4. Pluriforme samenleving

- **•Paragraaf 4.1 Cultuur en identiteit**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.1.1 Wat is cultuur?
    - •4.1.2 Cultuuroverdracht
    - •4.1.3 Identificatie en cultuur
    - *'Speciale bron': Nature-nurture
- **•Paragraaf 4.2 Culturele veranderingen**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.2.1 Tot 1960: verzuild en gesloten
    - •4.2.2 Na 1960: ingrijpende veranderingen
    - *'Speciale bron': Wat geloof jij?
- **•Paragraaf 4.3 Nederland immigratieland**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag (2)
    - •Introductie (blz. 159)
      - -Definitie allochtoon: Voorbeeld: "Immigranten uit Europa (..) zijn dus ook allochtonen."
    - •4.3.1 Arbeidsmigranten (2)
      - •Arbeidsmigranten (blz. 159)
        - -Link met EU: Uitleg: "Mensen uit nieuwe, minder welvarende lidstaten van de Europese Unie (..) doen veel seizoenswerk (..). Bedrijven werken graag met deze Europeanen omdat ze voor lagere lonen willen werken dan Nederlanders."
        - -Link met EU: Statement: "Werkzoekenden uit arme gebieden buiten de Europese Unie. 'Fort Europa' houdt de grenzen voor hen dicht. Toch proberen jaarlijks honderdduizenden mensen in gammele bootjes of verborgen in vrachtauto's en vliegtuigen een EU-land te bereiken om daarna bijvoorbeeld door te reizen naar Nederland."
    - •4.3.2 Rijksgenoten
    - •4.3.3 Gezinshervorming en gezinshereniging
    - •4.3.4 Vluchtelingen
- **•Paragraaf 4.4 Culturele diversiteit**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.4.1 Cultuurverschillen
    - •4.4.2 Culturele conflicten
- **•Paragraaf 4.5 Vormen van samenleven**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.5.1 Verschillende modellen
    - •4.5.2 Integratie in Nederland
- **•Paragraaf 4.6 Sociale cohesie**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.6.1 Wat is sociale cohesie?
    - •4.6.2 Bindingen (2)
      - •Politieke bindingen (blz. 179)
        - -Verkiezingen Europees Parlement: Statement: "Voor sociale cohesie is het van belang dan mensen betrokken zijn bij maatschappelijke vraagstukken en gaan stemmen als er verkiezingen zijn. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer is de opkomst hoog, *maar bij de verkiezingen voor het Europees Parlement laag, zoals in veel EU-landen.* Je kunt dus zeggen dat er binnen Europa (nog) geen sterke politieke binding aanwezig is."
- **•Paragraaf 4.7 Internationale vergelijking**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.7.1 Iran
    - •4.7.2 China
    - •4.7.3 De Verenigde Staten
    - •4.7.4 Frankrijk
    - •4.7.5 En Nederland?
- **•Paragraaf 4.8 De toekomst**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •4.8.1 Grenzen open of dicht? (2)
      - •Internationale richtlijnen (blz. 187)
        - -EVRM (1950): Internationale richtlijn EVRM waar Nederland zich aan moet houden
        - -Verdrag Maastricht (1992): Vrij verkeer van personen en goederen.
    - •4.8.2 Cultuurvisies
    - *'Speciale bron': Drie toekomstvisies

Hoofdstuk 5. Verzorgingsstaat

- **•Paragraaf 5.1 Wat is een verzorgingsstaat?**
  - **Onderwerpen:** • Inleiding en deelvraag
    - • 5.1.1 Nederland als Verzorgingsstaat
    - • 5.1.2 Tussen plan en vrije markt
    - • 5.1.3 Drie modellen
    - * 'Speciale bron': Internationale vergelijkingen
- **•Paragraaf 5.2 Ontstaan verzorgingsstaat**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - • 5.2.1 Het begin van de verzorgingsstaat
    - • 5.2.2 Opbouw van de verzorgingsstaat
    - •5.2.3 Uitbouw van de verzorgingsstaat
- **•Paragraaf 5.3 Sociale partners**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •5.3.1 Hoofdrolspelers
    - •5.3.2 Permanent overleg
    - •5.3.3 Harmonie of conflict
- **•Paragraaf 5.4 Verzorgingsstaat, de praktijk**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •5.4.1 Onderwijs
    - •5.4.2 Gezondheidszorg
    - •5.4.3 Sociale zekerheid
- **•Paragraaf 5.5 Werk in de verzorgingsstaat**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •5.5.1 Waarom werken we?
    - •5.5.2 Arbeid en sociale ongelijkheid
- **•Paragraaf 5.6 De arbeidsmarkt**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •5.6.1 Evenwicht
    - •5.6.2 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (2)
      - •Globalisering (blz. 227)
        - -Gemeenschappelijke arbeidsmarkt: 'EU als een gemeenschappelijke arbeidsmarkt'
        - -Gevolgen: -Negatief gevolg (verdringing Nederlandse werknemers)
          -Positieve gevolgen (werknemers die blik verruimen/internationale bedrijven)
- **•Paragraaf 5.7 De verzorgingsstaat onder druk**
  - **Onderwerpen:** •Inleiding en deelvraag
    - •5.7.1 Verzorgingsstaat onder druk
    - •5.7.2 Nieuwe tendensen
    - •5.7.3 Hoe nu verder?

Bijlage F. Blauwdruk Europa (Versie: Seneca)

Hoofdstuk 1. Het waarom van maatschappelijke problemen

- **Paragraaf 1.1 Geluk**
  - **Onderwerpen:**
    - Onderscheid persoonlijk geluk & maatschappelijk geluk
    - Verband maatschappelijk geluk & politiek
    - Verhouding maatschappijleer tot andere vakken (2)
      - Visies maatschappijleer (blz. 10)
        - -Voorbeeld EU: "(..) het moeilijk om in te schatten wat de gevolgen van beide keuzes zijn. Dat geldt ook voor Nederland in de Europese Unie; sommige mensen vinden dat Nederland uit de Europese Unie moet stappen en ook de gulden weer moet invoeren, anderen zeggen juist dat zoiets heel negatieve economische gevolgen heeft."
    - * Verheldering: Maatschappelijk geluk & persoonlijk geluk
    - * Verdieping: "Maakt geld gelukkig"?
- **Paragraaf 1.2 Belangen, waarden en dilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Verschil belang & waarden
    - Verschil persoonlijke waarden & maatschappelijke waarden
    - Dilemma's (2)
      - Dilemma (blz. 13)
        - -Voorbeeld EU: "Besluiten we als Nederland om uit de Europese Unie (EU) te stappen en zo meer zelfstandigheid, vrijheid en macht te hebben of kiezen we ervoor om bij de EU te blijven omdat dat economische en praktische voordelen oplevert? Voordelen zoals meer handel, meer economische groei en minder controles aan de grens. Dit zijn twee belangen die op dat moment niet samen kunnen gaan, een belangendilemma."
    - * Verheldering: dilemma
    - * Waardenlogboek
- **Paragraaf 1.3 Maatschappelijke botsingen en problemen in theorie en praktijk**
  - **Onderwerpen:**
    - Maatschappelijke botsing
    - Maatschappelijk probleem
    - Verdieping: Thomas theorema
- **Paragraaf 1.4 Ontwikkeling van maatschappelijke problemen**
  - **Onderwerpen:**
    - Politiek
    - Fase 1, 2 en 3
    - Fase 4
    - Fase 5
    - Democratische rechtsstaat, grondwet, regering, rechter
    - * Verheldering: Discriminatie?
    - * Verheldering: Onverdoofd ritueel slachten
    - Maakbaarheid van de samenleving
    - * Verdieping: Spelthеoriеën

Hoofdstuk 2. Groepen actoren en maatschappelijke problemen

- **Paragraaf 2.1 Mensbeelden**
  - **Onderwerpen:**
    - Mensbeeld
    - Linkse mensbeeld
    - Rechtse mensbeeld
- **Paragraaf 2.2 Ideologieën**
  - **Onderwerpen:**
    - Ideologie
    - Extreem-linkse actoren
    - Extreem-rechtse actoren
    - * Verdieping: verhouding tussen extremen
    - * Verdieping: extremen en het midden en waarden en belangen
    - Midden actoren (Links & Centrum links)
    - Midden actoren (Centrum rechts & Rechts)
    - *Verdieping: uitwerking ideologieën
    - *Uitbreiding AWB-schema
- **Paragraaf 2.3 Politieke partijen**
  - **Onderwerpen:**
    - Introductie politieke partijen
    - Linkse en centrum-linkse politieke partijen
    - Centrum-linkse politieke partijen die ook rechts is (D66)
    - Centrum-rechtse en rechtse politieke partijen (VVD/PVV)
    - Christelijke politieke partijen (CDA, CU, SGP)
    - * Verdieping: extreme partijen in Nederland (NCPN, NVU, NSB)
- **Paragraaf 2.4 Maatschappelijk middenveld**
  - **Onderwerpen:**
    - One-issue partijen en groepsvorming
    - Middelen maatschappelijk middenveld
    - Links-rechts continuüm: maatschappelijk middenveld
    - Actoren maatschappelijk middenveld
- **Paragraaf 2.5 Cultuurgroepen**
  - **Onderwerpen:**
    - Inleiding concept 'Cultuur'
    - Verdere uitleg cultuur
    - Dominante, sub- en tegencultuur
    - * Verheldering: stierenvechten
    - Nature-nurture debat
    - * Verheldering: individuele actoren maatschappelijk debat

Hoofdstuk 3. Inrichting van een samenleving

- **Paragraaf 3.1 Samenlevingsdilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Introductie samenlevingsdilemma's
    - Machtsdilemma
    - Mensenrechtendilemma
    - Welzijnsdilemma
    - Cultuurdilemma
- **Paragraaf 3.2 De praktijk van samenlevingsdilemma's**
  - **Onderwerpen:**
    - Uitkomst samenlevingsdilemma's: wetten, instellingen, instituties (2)
      - Instellingen (blz. 88)
        - -Voorbeeld EU: "Instellingen zijn organisatie die een maatschappelijke functie hebben en daardoor zijn ontstaan. Je kunt denken aan (..) de Europese Unie (..)."
    - Denemarken, een centrum-links land
    - Iran, een extreem-rechts land
    - * Verheldering: Cuba, een extreem-links land
    - * Verheldering: Verenigd Koninkrijk, een centrum-rechts land
- **Paragraaf 3.3 Basiswaarden**
  - **Onderwerpen:**
    - De basiswaarden: vrijheid, gelijkheid, cohesie en welvaart
    - Vrijheid
    - Gelijkheid
    - Cohesie
    - Welvaart
    - * Verheldering: basiswaarden als huis
    - Samenhang 4 basiswaarden

Hoofdstuk 4. De maakbaarheid van een samenleving

- **Paragraaf 4.1 Ontwikkelingen in de westerse samenleving**
  - **Onderwerpen:**
    - Inrichting samenleving vroeger: "Gods wil"
    - Rationaliseringsproces: Minder "Gods wil", Meer instellingen en wetten
    - Bressen in het oude wereldbeeld
    - * Verdieping: Spinoza
    - Nederlagen rationaliseringproces (2)
      - Proces van mondialisering (blz. 113-114)
        - -Vredesbeweging: Beweging naar 'verdraagzame samenleving met meer culturen in één staat'
        - -EGKS: -Oprichting en doel
          - -1992: naam 'Europese Unie'
    - * Verdieping: mondialisering en globalisering
    - Andere belangrijke ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog (2)
      - Soevereiniteit(115)
        - -Overgedragen: "Door de verschillende samenwerkingsverbanden om meer cohesie en meer welvaart te krijgen, hebben landen in Europa hun soevereiniteit voor een deel opgegeven en overgedragen aan de Europese Unie."
    - Dynamiek van maatschappelijke verandering
- **Paragraaf 4.2 Grote processen**
  - **Onderwerpen:**
    - "Grote processen": perioden ontwikkeling moderne westerse samenleving
    - * Verheldering: in- en uitzoomen
    - Proces van vrijheid
    - * Verheldering: seculariseren
    - Proces van gelijkheid
    - Proces van cohesie (2)
      - Processen Europa (blz. 129)
        - -In de middeleeuwen: Europa verdeeld in grote rijken
        - -Eind middeleeuwen: Enkele vorsten meer centrale macht opeisen
        - -In de 16e en 17e eeuw: Voortzetting centrale macht én ontstaan nationale staten
        - -Gevolgen natiestaten: Oorlogen (Frans-Duitse en twee wereldoorlogen)
        - -Gevolg oorlogen: Samenwerking, EGKS, proces mondialisering, WEU
    - Proces van welvaart
    - Invloed welvaart op processen 'basiswaarden' en 'maatschappelijk geluk'

INTERMEZZO DOMEINHOOFDSTUKKEN

Hoofdstuk 5. Nederlandse uitkomst van het welzijnsdilemma

- **Paragraaf 5.1 Geschiedenis ontwikkelingen welzijnsdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Stijging maatschappelijk geluk wereld en Nederland"
    - Armen
    - Industriële revolutie
    - Uitbreiding verzorgingsstaat
    - "Uitdijende verzorgingsstaat" Het succes van verzorgingsstaat
    - Grondwet (artikel 19, 20, 21, 22, 23)
    - Naast grondwet: rapport Wetenschappelijke Raad voor de Regering (WRR)
- **Paragraaf 5.2 Politieke partijen en het welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - "Niet alle actoren Nederlandse politiek tevreden over huidige inrichting welzijnsdilemma"
    - Standpunten SP, VVD, PVV
    - Verdieping: internationale solidariteit
- **Paragraaf 5.3 Internationale vergelijking van het welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Extreem-links: Planeconomie
    - Links: Scandinavische verzorgingsstaat
    - Centrum: Rijnlandse verzorgingsstaat
    - Rechts: Angelsaksische verzorgingsstaat
    - Extreem-rechts: Nachtwakersstaat
    - Verdieping: Corporatisme
- **Paragraaf 5.4 Ontwikkelingen en uitdagingen welzijnsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Boek Karl Marx: Das kapital
    - * Verdieping: de Derde Weg
    - Individualisering & uitdagingen Nederlandse verzorgingsstaat

Hoofdstuk 6. Nederlandse uitkomst van het cultuurdilemma

- **Paragraaf 6.1 Geschiedenis ontwikkelingen cultuurdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement: "Nederland aantrekkelijk land"
    - Godsdienstvrijheid (1581, Plakkaat van Verlatinghe)
    - Opkomst en belang natiestaat tot WOII (eind 19e eeuw)
    - Schoolstrijd (eind 19e eeuw): verzuiling
    - Multi-culturele samenleving (vanaf de jaren ´50 vorige eeuw)
    - Botsing voorstanders/critici multiculturele samenleving (Jaren '90 vorige eeuw)
    - In grondwet (artikel 1, 6, 7, 23)
- **Paragraaf 6.2 Politieke partijen en het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Hoofdvraag: "Hoe moet samenleving omgaan met verschillende culturen, levensbeschouwingen en levensstijlen?"
    - Culturen (GroenLinks, PVV, PvdA)
    - Levensbeschouwingen (D66, SGP, CDA)
    - Levensstijlen (GroenLinks, SGP)
    - * Verheldering: homorechten & weigerambtenaren
- **Paragraaf 6.3 Internationale vergelijking van het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Klasseloze samenleving (extreem-links)
    - Multiculturele samenleving (Links)
    - Pluriforme samenleving (Midden)
    - Monoculturele samenleving (Rechts)
    - Etnisch zuivere samenleving (Extreem-rechts)
    - * Verheldering: etnisch zuiver maar niet extreem-rechts
- **Paragraaf 6.4 Ontwikkelingen en uitdagingen van het cultuurdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "In Nederland en Duitsland door vooraanstaande politici gezegd dat de multic. samenleving is mislukt"
    - Visie Francis Fukuyama (Liberalisme)
    - Visie Samuel Huntington (Monoculturalisme)
    - Nederland: land van minderheden

Hoofdstuk 7. Nederlandse uitkomst van het machtsdilemma

- **Paragraaf 7.1 Geschiedenis ontwikkelingen machtsdilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Middeleeuwen
    - 15e en 16e eeuw
    - Franse revolutie en Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring
    - Grondwet van Thorbecke (1848)
    - Grondwet (artikel 4, 8, 9)
    - * Verheldering: politieke partijen verbieden
- **Paragraaf 7.2 Actoren met macht**
  - **Onderwerpen:**
    - Parlementaire democratie: zes machten
    - * Verdieping: Trias politica
    - 1) Wetgevende macht in Nederland
    - Verdieping: politieke partijen
    - 2) Uitvoerende macht in Nederland
    - * Verdieping: coalitievorming
    - * Verdieping: decentrale overheden
    - 3) Rechterlijke macht in Nederland (onafhankelijk)
    - 4) Ambtenaren in Nederland
    - 5) Massamedia (5 functies)
    - 6) Externe adviseurs
    - Lobbygroepen (2)
      - Lobbyen (blz. 198)
        - -Link EU: Kort benoemen EU: "Maar ook in Nederland en bij de EU in Brussel zijn lobbygroepen te vinden: van het lobbyen voor landbouwsubsidies tot meer economische vrijheid voor softwarebedrijven."
    - * Verdieping: Massamedia
- **Paragraaf 7.3 Politieke partijen en het machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Verschillen van mening over hoeveelheid invloed burgers"
    - Standpunten D66, SGP, VVD
    - Populistische partijen
- **Paragraaf 7.4 Internationale vergelijking van het machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Basisdemocratie (extreem-links)
    - Directe democratie (links)
    - Parlementaire democratie (midden) (2)
      - Parlementaire democratie (blz. 211)
        - -Referendum: Voorbeeld EU: "Bij belangrijke besluiten wordt in zo'n democratie ook weleens een referendum gehouden, zoals in Nederland in 2005 over een Europese Grondwet. (..). Opvallend genoeg was de meerderheid voor de invoering van een Europese Grondwet en een meerderheid van de bevolking ertegen. De Tweede Kamer legde zich neer bij de uitslag van het referendum en stemde tegen invoering van de Europese Grondwet."
    - Presidentiële democratie (rechts)
    - Éénpartijstaat (extreem-rechts)
    - * Verdieping: kiesstelsels (HOE EU?)
- **Paragraaf 7.5 Ontwikkelingen en uitdagingen machtsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Partijen en actoren vragen zich af of deze vorm van democratie nog kan standhouden in 21ste eeuw"
    - Visie Jean-Jacques Rousseau (algemene wil)
    - Thomas Hobbes (leviathan)
    - Probleem bij samenlevingsdilemma's: kloof burgers-politiek

INTERMEZZO DEMOCRATIE EN RECHTSSTAAT

Hoofdstuk 8. Nederlandse uitkomst van het mensenrechtendilemma

- **Paragraaf 8.1 Geschiedenis ontwikkelingen mensenrechtendilemma in Nederland**
  - **Onderwerpen:**
    - Germaanse en Romeinse tijd
    - Middeleeuwen: kerkelijke wetten
    - Rechtspraak 21ste eeuw
    - Grondwet (Artikel 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18)
- **Paragraaf 8.2 Beginselen van de democratische rechtsstaat**
  - **Onderwerpen:**
    - Rechtsstaat: sociale uitvinding mensenrechtendilemma
    - 1. Democratische wetten
    - 2. Machtenscheiding
    - 3. Grondrechten
    - 4. Onschuldpresumptie
    - 5. Legaliteitsbeginsel
    - 6. Gelijkheidsbeginsel
    - * Verdieping: strafrecht
    - * Verdieping: rechtspraak
- **Paragraaf 8.3 Politieke partijen en het mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement "Verschillen in voorkeur orde en vrijheid"
    - Standpunten D66, PVV, SP
- **Paragraaf 8.4 Internationale vergelijking van het mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Totalitaire staat (extreem-links en extreem-rechts)
    - * Verdieping: Junta
    - Onderscheid 3 soorten rechten
    - Sociale rechtsstaat (links)
    - Democratische rechtsstaat (midden)
    - Liberale rechtsstaat (rechts)
- **Paragraaf 8.5 Ontwikkelingen en uitdagingen mensenrechtendilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Democratische rechtsstaat in Nederland
    - Max Weber over 'gezag'

Hoofdstuk 9. Europa en het soevereiniteitsdilemma (3)

- **• Paragraaf 9.1 Het soevereiniteitsdilemma**
  - **Onderwerpen:**
    - Soevereiniteitsdilemma
      - •Soevereiniteit
        - -Soevereiniteit
        - -Overdragen soevereiniteit (voorstanders en tegenstanders)
        - -Link met het machtsdilemma
    - Grensoverschrijdende problemen
      - •Samenwerking of afstaan lokale macht
        - -Behoefte "samenwerking of het afstaan lokale macht aan een overkoepeling"
        - -Interpol (Oprichting, functie, en link met georganiseerde misdaad)
    - Invloed samenwerking met andere landen op binnenlandse politiek
      - •Invloed
        - -Invloed samenwerken en afstaan macht aan een overkoepeling op binnenlandse politiek
        - -Ratificeren
    - * Verdieping: samenwerkingsvormen
      - •Eenheidsstaat
      - •Samenwerking
      - •Verdragen
      - •Confederatie
      - •Federatie
- **• Paragraaf 9.2 Geschiedenis EN uitbreiding EU-samenwerking**
  - **Onderwerpen:**
    - Begin Europese samenwerking
      - •2 motieven (vrede en welvaart)
    - Sinds de tijd van Napoleon
      - •Meer rationalisering (efficiëntere oorlogsvoering)
      - •7 oorlogen op basis van belangen
      - •Natiestaat en 7 oorlogen
    - Elzas-Lotharingen
      - •Reden "stuk land met meeste en heftigste oorlogen"
    - Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
      - •Elzas-Lotharingen "geboorteplaats Europese Unie"
      - •Oprichting 1952
      - •Doel oprichting
      - •Economische markten open (voordelen: geen invoerrechten/zo werken ander land)
      - •Gevolg ´Hoge Autoriteit´
      - •Functie (voorkomen gebrek vertrouwen en gebruiken 'overleg')
    - Fase 1 Europese samenwerking
      - •Gevolg EGKS op maatschappelijk geluk in lidstaten
      - •Gevolg succes (meer beleidsterreinen/meer landen wilden deelnemen)
    - Fase 2: Verdrag van Rome (1958)
      - •Nieuwe samenwerking (Naast EGKS)
        - -Euratom (samenwerking vreedzaam gebruik kernenergie)
        - -EEG (samenwerking handel en productie)
    - Fase 3: Verdrag van Brussel (1967)
      - •Nieuwe samenwerking
        - -Europese gemeenschappen (samenvoeging EGKS, Euratom, EEG)
        - -Europese Politieke Samenwerking (samenwerking buitenlands beleid)
    - Fase 4: Verdrag van Maastricht (1993)
      - •Nieuwe samenwerking (3 pijlers)
        - -Pijler 1 (nog steeds Europese gemeenschappen)
        - -Pijler 2 (politiële, justitiële en binnenlands samenwerking)
        - -Pijler 3 (Europese Politieke Samenwerking vervangen door GBVB)
      - •Uitleg samenwerking gemeenschappelijke munt
    - Fase 5: Verdrag van Amsterdam (1999)
      - •Nieuwe samenwerking
        - -Benoeming veranderingen: -Verandering naam naar 'Europese Gemeenschap'
          -Verdwijning pijlers vorige fase
          -Europees Parlement krijgt op veel terreinen beslissingsbevoegdheid
          -Verdragen samengevoegd
          -Toevoeging 'werkgelegenheid' aan samenwerking
        - -Benoeming speciale rechten: -Europees burgerschap (1992)
          -Vrij reizen zonder paspoort in Schengengebied (1995)
          -EVRM & 4 rechten (goederen, diensten, personen, kapitaal)
    - Fase 6: Verdrag van Lissabon (2009)
      - •Nieuwe samenwerking (3 pijlers)
        - Benoeming veranderingen: -Elke samenwerkingsvorm door middel van een verdrag geregeld
          -Medebeslissingsbevoegdheid Europees Parlement op bijna alle terreinen
          -Besloten bij buitenlands en veiligheidsbeleid met unanimiteit en vetorecht
- **• Paragraaf 9.3 Ontwikkeling Europese instellingen**
  - **Onderwerpen:** start
    - Statement "Samenwerking in Europa vindt plaats op veel meer terreinen en met veel meer actoren, dan bij de van de EGKS. Met meer landen samenwerken levert ook meer problemen op."
      - •Probleem vroeger
        - -Samenwerkingsproblemen
        - -Oplossing (bindende afspraken en hoge autoriteit)
      - •Ander probleem tegelijkertijd
        - -"veel minder invloed nationale parlementen"
        - -Oplossing (Europees Parlement)
      - •Actoren met macht in Europa
        - -Europese raad (samenstelling & functie)
        - -Europese Commissie (samenstelling & functie)
        - -Raad van ministers (samenstelling & functie)
        - -Europees Parlement (samenstelling & functie)
    - * Verdieping: Europese wetgeving
      - •"verschillende actoren betrokken"
      - •Verhouding tot nationale wetgevingsprocedure
      - •Wetgevingsprocedure (Uit;eg taak Europese Commissie, parlement, Raad van Ministers)
      - •Verhouding nationale wetten en Europese verdragen (Soort grondwet)
      - •Verschil bevoegdheden nationale en Europees parlement
        - Verschil: -EP geen inspraak buitenlands beleid en veiligheidsbeleid
          -Geen initiatiefrecht
          -Praktijk: afspraak EP en EC
      - •Taak Raad van Ministers
      - •Manier verdragswijziging
    - Europese besluitvorming: meer overleg nodig
      - •'door uitbreiding'
      - •Gevolg: 'Europese verkiezingen'
      - •Rol machtsdilemma
    - Actoren Europese besluitvorming
      - •Europese Raad
        - -Macht begin Europese samenwerking
        - -Verschuiving macht van Raad van Ministers naar de Europese Commissie
      - •Raad van Ministers
        - -Samenstelling
        - -Macht begin Europese samenwerking
        - -Stemmen op basis van gekwalificeerde meerderheid
      - •Europese Commissie
        - -Steeds meer bevoegdheden voor wetsvoorstellen
        - -Afstaan macht aan Europees Parlement
      - •Europees Parlement (wordt allemaal genoemd maar spreekt niet tot de verbeelding m.b.v. voorbeelden)
        - -Samenstelling tijdens oprichting
        - -Samenstelling sinds 1979
        - -Bevoegdheden tijdens oprichting
        - -Bevoegdheden in de loop van de tijd
        - -Rechten (beslissingsbevoegdheid enkele zaken, meer invloed, medebeslissingsbevoegdheid)
      - •Nationale parlementen
        - -Geringe macht in het begin
        - -Laatste ontwikkeling: mogelijkheid 'trekken gele kaart'
      - •Bevolkingen
        - -Aanvankelijk alleen via nationale parlementen
        - -Via 1979 rechtstreeks kiezen EP & referendumrecht
        - -Euroscepticisme en eurosceptische partijen
- **• Paragraaf 9.4 Ontwikkeling basiswaarden EN uitdagingen EU-samenwerking**
  - **Onderwerpen:**
    - Statement: "In 2012 is het aantal dat ervan uitgaat dat Europese samenwerking goed is voor maatschappelijk geluk uitgebreid met 21, in vergelijking met de start in 1950."
    - Vrijheid
      - •vrijheid burgers beïnvloeden en controleren bestuur
        - -Stemmen EP
        - -Bevoegdheden EP
        - - 'zie genoemde rechten' (fase 5)
      - •Uitleg belang vrijheid voor binnenlandse politiek van Europese landen
        - -Voorbeelden opstanden en dictaturen
    - Gelijkheid
      - •Regiofondsen
      - •Armere landen nadeel aan Europese subsidies op landbouwproducten
    - Cohesie
      - •Uitbreiding en meer samenwerking
      - •Verdrag van Maastricht (economische en politieke integratie)
      - •Overdracht nationale bevoegdheden naar Europees niveau
    - Welvaart
      - •Belang samenwerking landbouw
        - -Voldoende voedsel
        - -Benoeming overproductie (melk en boter)
        - -Melkquota
      - •Positieve invloed EGKS
      - •Invloed euro (1973 besluit; 1992 EMU; 1999 giraal; 2002 , munt- en papiergeld)
      - •Duurzaamheid (internationale milieuverdrag van Kyoto)
    - Uitdagingen Europese samenwerking
      - -"We noemen er vijf: (..)"
    - Uitdaging 1: Financiële en bankencrisis
      - •Financiële crisis doordat "euro niet werkt"
      - •Banken crisis door zwakke banken
      - •Nauwere samenwerking nodig (meer macht van nationale parlementen naar de Europese Unie)
    - * Verdieping: mogelijke oplossing uit de financiële en bankencrisis
      - •Bankunie
      - •Economische unie
      - •Begrotingsunie
    - Uitdaging 2: Draagvlak versterken
      - •Afname kennis, inzicht, interesse burgers Europese lidstaten
      - •lichte toename interesse na banken en financiële crisis door toename eurosceptische beweging
    - Uitdaging 3: Pluriformiteit in Europa
      - •"samenleven meerdere culturen, godsdiensten en etniciteiten" essentieel thema EU
      - •Voorbeelden Joegoslavië, Kosovo en Servië
      - •Voorbeelden buitenland beleid: Saddam Hoessein
    - Uitdaging 4: Verzorgingsstaat op Europees niveau
      - •Pensioenen ook onbetaalbaar in Zuid-Europese landen
      - •Oorzaak deel problemen financiële crisis door samenwerking overheden en banken
      - •Maatschappelijk middenveld meer taken
      - •Regionaal Europa
    - Uitdaging 5: Mondiale samenwerking
      - •Uitdaging mondiale samenwerking met andere grote machtsblokken en economisch zwakke landen
      - •Impact Europese crisis en zwakke euro op de rest van de wereld
      - •Gevaar landen gericht op eigen belang én hierdoor de crisis verdiepen

Bijlage G. Analysetabel (Versie: Thema's)

Matrix Thema's Maatschappijleer

1. Oorspronkelijke doelstellingen Europese samenwerking en integratie

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	Toelichting genoemde Europese kenmerken				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3.Verdere toelichting**		**4. praktisch voorbeeld**
Voorkomen opnieuw uitbreken oorlog	-Blz. 125: Na de Tweede Wereldoorlog leefde er in Europa een sterk gevoel dat samenwerking zou kunnen voorkomen dat er ooit opnieuw een oorlog zou uitbreken. Omdat de strijd om de grondstoffen een belangrijk motief voor nieuwe oorlogen kon worden, werd in 1951 de Europese Gemeenschap voor Kolen*+********** en Staal (EGKS) opgericht. Frankrijk en Duitsland namen het voortouw, waarna Italië, Nederland, België en Luxemburg zich meteen aansloten.	**Aanleiding samenwerking** "(..) samenwerking zou kunnen voorkomen dat er ooit opnieuw een oorlog zou uitbreken": strijd om de grondstoffen	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'strijd om grondstoffen'	
Economische samenwerking	-Blz. 125: Vanwege de succesvolle samenwerking werd de EGKS in 1957 uitgebreid: negen landen verenigden zich in de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Nog steeds ging het vooral om economische samenwerking. De landen schaften onderling de invoerrechten af en trokken langzaamaan allerlei wetgeving gelijk.	**Soort samenwerking** "(..) economische samenwerking. De landen schaften onderling de invoerrechten af en trokken langzaamaan allerlei wetgeving gelijk."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'invoerrechten' -'allerlei wetgeving'	

2. Verschuivingen beslissingsbevoegdheid naar Europees niveau

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	Toelichting genoemde Europese kenmerken				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
Verlies van autonomie	-Blz. 125: Het lidmaatschap van de Europese Unie dwingt Nederland steeds meer macht af te staan aan Europa. Lange tijd gold dat als vanzelfsprekend en leefde het gevoel dat we er ook veel voor terugkregen.	**Situatie met betrekking tot Nederland** "Europese Unie dwingt Nederland steeds meer macht af te staan aan Europa."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'macht af te staan aan Europa'	
	De laatste jaren groeit echter het verzet tegen nog meer verlies van autonomie. Op zo'n moment doet het dilemma zich sterk voelen. De betrokkenheid van de Nederlandse burgers bij wat in Europa wordt bedacht en beslist is niet erg groot, waardoor de toch al zwakke democratische structuur van de Europese instellingen wordt benadrukt. Tegelijkertijd zit de Nederlandse regering met de vraag: hoe kunnen we onze autonomie behouden zond invloed binnen de EU te verliezen?	**Attitude in Nederland** "(..) toch al zwakke democratische structuur van de Europese instellingen wordt benadrukt."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Zwakke democratische structuur van de Europese instellingen'	
Eurozone	-Blz. 125): Op dit moment nemen zeventien lidstaten deel aan de EMU. Zij behoren tot de Eurozone, de groep van EU-landen die een gecoördineerde economische, financiële en monetaire politiek voeren. Het betekent dat ze zijn overgestapt op de Euro als betaalmiddel. Het betekent ook dat ze geen nationale geldpolitiek meer voeren. Ze hebben hun bevoegdheden op dit gebied overgedragen aan het Europese Stelsel van Centrale Banken met de Europese Centrale Bank aan het hoofd.	**Betekenis 'Eurozone'** "Op dit moment nemen zeventien lidstaten deel aan de EMU."	Ja	Eurozone, de groep van EU-landen die een gecoördineerde economische, financiële en monetaire politiek voeren. (..) Ze hebben hun bevoegdheden op dit gebied overgedragen aan het Europese Stelsel van Centrale Banken met de Europese Centrale Bank aan het hoofd.	Het betekent dat ze zijn overgestapt op de Euro als betaalmiddel.
Supranationale organisatie	-Blz. 126: Op een aantal terreinen is de EU een supranationale organisatie, dat wil zeggen dat de aaneengesloten landen hun bevoegdheden grotendeels hebben overgedragen aan de EU. Hierbij gaat het vooral om *regels* op het gebied van concurrentie, landbouw (denk aan voedselkwaliteit en visquota), milieu (bijvoorbeeld gebruik van chemische stoffen en afvalverwerking), het asielbeleid, consumentenrechten en de bestrijding van grensoverstijgende criminaliteit en terrorisme. Op deze gebieden staan Europese wetten dus boven nationale wetten.	**EU = supranationale organisatie** "Op een aantal terreinen is de EU een supranationale organisatie (..)"	Ja	-"(..) dat wil zeggen dat de aaneengesloten landen hun bevoegdheden grotendeels hebben overgedragen aan de EU. Hierbij gaat het vooral om *regels* op het gebied van concurrentie, landbouw (denk aan voedselkwaliteit en visquota), milieu (bijvoorbeeld gebruik van chemische stoffen en afvalverwerking), het asielbeleid, consumentenrechten en de bestrijding van grensoverstijgende criminaliteit en terrorisme.	

3. Structuur Europese vertegenwoordiging

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	Toelichting genoemde Europese kenmerken				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
Het bestuur	-Blz. 126: De Europese Unie kent een scheiding van machten. De wetgevende macht berust bij de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement, de uitvoerende macht bij de Europese Commissie en de rechtsprekende macht bij het Hof van Justitie van de Europese Unie.	**Machtenscheiding** "De Europese Unie kent een scheiding van machten."	Ja	"De wetgevende macht berust bij de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement, de uitvoerende macht bij de Europese Commissie en de rechtsprekende macht bij het Hof van Justitie van de Europese Unie."	
De Europese Commissie	-Blz. 126: Het dagelijks bestuur van de EU wordt gevormd door de Europese Commissie. Iedere lidstaat, dus ook Nederland, levert één commissaris en elke commissaris heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beheer. De Europese Commissie geeft leiding aan het ambtelijk apparaat en ontwerpt de conceptbegroting.	**Functie** "Dagelijks bestuur van de EU wordt gevormd door de Europese Commissie"	Nee	***Geen verdere toelichting:** -Europees 'dagelijks bestuur'	
		Samenstelling "Iedere lidstaat, dus ook Nederland, levert één commissaris en elke commissaris heeft een beleidsterrein onder zijn of haar beheer."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -Europees 'beleidsterrein'	
		Taken "De Europese Commissie geeft leiding aan het ambtelijk apparaat en ontwerpt de conceptbegroting."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'ambtelijk apparaat'	
De Raad van de Europese Unie	-Blz. 126: In de Raad van de Europese Unie, ook wel de Raad van Ministers genoemd, zijn de regeringen van alle lidstaten vertegenwoordigd. De samenstelling ervan is afhankelijk van het beleidsonderwerp dat besproken wordt. In de praktijk zijn er negen verschillende raden, die zich elk met een specifiek beleidsterrein bezighouden, zoals Economische en Financiële zaken, Justitie en Binnenlandse zaken of Milieu. Iedere lidstaat heeft één vertegenwoordiger in de raad, maar de zwaarte van iedere stem wordt bepaald door de bevolkingsomvang per land.	**Samenstelling** -"De regeringen van alle lidstaten vertegenwoordigd." -"De samenstelling ervan is afhankelijk van het beleidsonderwerp dat besproken wordt." -"In de praktijk zijn er negen verschillende raden, die zich elk met een specifiek beleidsterrein bezighouden, zoals Economische en Financiële zaken, Justitie en Binnenlandse zaken of Milieu."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Regering' van alle lidstaten	
			Nee	***Geen verdere toelichting:** -Hoe 'samenstelling'	
			Nee	***Geen verdere toelichting:** -Europees niveau 'specifiek beleidsterrein, zoals Economische en Financiële zaken, Justitie en Binnenlandse zaken of Milieu.'	
		Stemmen door vertegenwoordiger "Zwaarte van iedere stem wordt bepaald door de bevolkingsomvang per land."	Ja	-"Iedere lidstaat heeft één vertegenwoordiger in de raad"	
De Europese Raad	-Blz. 127: De regeringsleiders van de EU-landen vergaderen in de Europese Raad. Dit orgaan heeft geen wetgevende taak, maar stelt wel de hoofdlijnen van het politieke beleid vast. Het voorzitterschap van de EU, en dus van de Europese	**Samenstelling** "De regeringsleiders van de EU-landen vergaderen in de Europese Raad"	Ja	-De regeringsleiders	
		Functie "Stelt wel de hoofdlijnen van het politieke	Nee	***Geen verdere toelichting:** -"hoofdlijnen van het politieke beleid"	

	Raad, rouleert. Telkens mag een van de lidstaten de EU gedurende een halfjaar voorzitten.	beleid vast."			
		Roulatie voorzitterschap "Voorzitterschap van de EU, en dus van de Europese Raad, rouleert."	Ja	"Telkens mag een van de lidstaten de EU gedurende een halfjaar voorzitten."	
Het Europees Parlement	-blz. 127: In 2009 kozen de burgers van alle lidstaten 736 vertegenwoordigers voor het Europees parlement, die samen bijna 500 miljoen Europese burgers vertegenwoordigen. Het aantal vertegenwoordigers per lidstaat is afhankelijk van het aantal inwoners. Nederland heeft 25 zetels, verdeeld over verschillende Europese politieke partijen. De Europarlementariërs van de PvdA hebben zich aangesloten bij de Partij van de Europese Sociaaldemocraten, samen met bijvoorbeeld de Engelse Labour; de CDA'ers zitten bij de Europese Volkspartij, samen met de Duitse CDA/CSU.	**Wijze van verkiezen** 'kiezen de burgers van alle lidstaten'	Ja	"In 2009 kozen de burgers van alle lidstaten 736 vertegenwoordigers voor het Europees parlement, die samen bijna 500 miljoen Europese burgers vertegenwoordigen. Het aantal vertegenwoordigers per lidstaat is afhankelijk van het aantal inwoners."	In 2009
		Partijen op in EU-parlement 'Partijen in het Europees parlement	Ja	De Europarlementariërs van de PvdA hebben zich aangesloten bij de Partij van de Europese Sociaaldemocraten, samen met bijvoorbeeld de Engelse Labour; de CDA'ers zitten bij de Europese Volkspartij, samen met de Duitse CDA/CSU .	
Hof van Justitie van de EU	-Blz. 127-128: De rechtsprekende macht in de EU berust bij het Hof van Justitie van de EU. Het hof moet ervoor zorgen dat de regels van de EU in alle lidstaten op dezelfde wijze worden geïnterpreteerd en toegepast. Lidstaten, bedrijven en individuele burgers kunnen bij het Hof van Justitie hun recht halen. Het hof telt 27 rechters, één uit elke lidstaat. Uitspraken van het Europese Hof van Justitie gaan boven uitspraken van de Nederlandse rechter.	**Actor met wetsprekende macht** "De rechtsprekende macht in de EU berust bij het Hof van Justitie van de EU."	Ja	Het hof moet ervoor zorgen dat de regels van de EU in alle lidstaten op dezelfde wijze worden geïnterpreteerd en toegepast.	
		Relevantie Hof van Justitie van EU "Lidstaten, bedrijven en individuele burgers kunnen bij het Hof van Justitie hun recht halen."	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> -Europees niveau 'recht halen'	
		Impact uitspraken "Uitspraken van het Europese Hof van Justitie gaan boven uitspraken van de Nederlandse rechter."	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> - 'gaan boven'	

4. Europees besluitvormingsproces

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	<u>**Toelichting genoemde Europese kenmerken**</u>				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere Toelichting**		**4. Praktische voorbeeld**
Europese commissie	-blz. 126: Zij doet voorstellen voor Europese wet- en regelgeving, die worden besproken en eventueel gewijzigd in het Europees Parlement.	**Taak** De Europese commissie "doet voorstellen voor Europese wet- en regelgeving (..)"	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> -' Europese wet- en regelgeving'	
		Na goedkeuring "(..), die worden besproken en eventueel gewijzigd in het Europees Parlement."	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> -'eventueel wijzigen'	
De Raad van de EU	-Blz. 126: De Raden van ministers hebben wetgevende macht en bepalen of de wetsvoorstellen van de Europese Commissie na bespreking in het Europees Parlement worden overgenomen. Als ze een wetsvoorstel goedkeurt, voert de Europese Commissie dit uit.	**Macht** De Raden van ministers hebben wetgevende macht en bepalen of de wetsvoorstellen van de Europese Commissie na bespreking in het Europees Parlement worden overgenomen	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> -'wetgevende macht' -'overnemen'	
		Na goedkeuring De Raad van de EU 'keurt een wetsvoorstel goed'	Nee	"voert de Europese Commissie dit uit."	
De Europese Raad	-Blz. 127: Dit orgaan heeft geen wetgevende taak, maar stelt hoofdlijnen politiek beleid vast.	**Taak** De Europese raad "stelt hoofdlijnen politiek beleid vast."	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> - 'hoofdlijnen politiek beleid vast.'	
Het Europees parlement	-Blz. 127: Terwijl in de meeste lidstaten het nationale parlement het laatste woord heeft in de politieke besluitvorming is dat in Europa niet zo. De Europese Commissie en de Raad van Ministers nemen de meeste besluiten en niet het Europees Parlement. Het kan wel onderwerpen op de agenda zetten en meedenken, maar mag niet zelf wetsvoorstellen indienen en kan ook geen commissarissen naar huis sturen. Vanwege deze beperkte bevoegdheden van het Europees Parlement spreken we van het democratisch tekort.	**Democratisch tekort & taken EP** Democratisch tekort "Vanwege deze beperkte bevoegdheden van het Europees Parlement"	Ja	"Terwijl in de meeste lidstaten het nationale parlement het laatste woord heeft in de politieke besluitvorming is dat in Europa niet zo. De Europese Commissie en de Raad van Ministers nemen de meeste besluiten en niet het Europees Parlement. Het kan wel onderwerpen op de agenda zetten en meedenken, maar mag niet zelf wetsvoorstellen indienen en kan ook geen commissarissen naar huis sturen."	

5. Europese rechten

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	<u>**Toelichting genoemde Europese kenmerken**</u>				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere Toelichting**		**4. Praktische voorbeeld**
Vrij verkeer van personen en goederen	-Blz. 125: In de Europese Unie geldt een vrij verkeer van personen en goederen. Als Nederlander kun je in elk ander EU-land studeren en werken. Daarnaast bestaat er een vrije handelsmarkt met een onbelemmerde in- en uitvoer van goederen.	**Vrij verkeer van personen** "Geldt een vrij verkeer van personen (..)"	Ja	Als Nederlander kun je in elk ander EU-land studeren en werken	Als Nederlander kun je in elk ander EU-land studeren en werken
		Vrij verkeer van goederen "Geldt een Vrij verkeer van (..) goederen, met een onbelemmerde in- en uitvoer van goederen."	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> -'onbelemmerde in- en uitvoer van goederen'	

6. Europese verdragen ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen / asielzoekers

Paragraaf 2.1: Onderwerp '2.1.3 Na de Tweede Wereldoorlog'

1. Europa topics	<u>**Toelichting genoemde Europese kenmerken**</u>				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere Toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
Verdragen	-Blz. 30: (..) en in 1950 sloten Europese landen in Rome het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM). (..) verdragen hebben een belangrijke rol gespeeld in de verbetering van de mensenrechten en de bewustwording ervan. Zonder mensenrechten is er geen rechtsstaat en waar mensenrechten worden geschonden is de rechtsstaat in gevaar.	**Afsluiten EVRM** -Europese landen sloten het ´EVRM´	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> - 'EVRM'	
		Rol verdragen "Verdragen hebben een belangrijke rol gespeeld in de verbetering van de mensenrechten en de bewustwording ervan."	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> - 'Belangrijke rol'	
Paragraaf 2.8: Onderwerp '2.8.1 Verdragen'					
Verdragen	-Blz. 67: In 1950 volgde het Europees Verdrag ter bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM). De rechten die hierin staan zijn wel afdwingbaar, namelijk via het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. In dezelfde naoorlogse jaren werden in het Verdrag van Genève (1953) de rechten van politieke vluchtelingen en asielzoekers vastgelegd. De inhoud van deze internationale verdragen lijkt erg op de grondwetten van de afzonderlijke staten en voorziet de nationale grondrechten en vrijheden van een dubbele garantie. De internationale verdragen gaan boven het nationale recht en burgers kunnen er bij de nationale rechter een beroep op doen.	**Afdwingbare rechten** De rechten van het EVRM zijn 'afdwingbaar'	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> - 'afdwingbaar'	
		Verdrag van Genève In het Verdrag van Genève (1953) de rechten van politieke vluchtelingen en asielzoekers	Nee	*<u>**Geen verdere toelichting:**</u> - 'rechten politieke vluchtelingen en asielzoekers'	
Paragraaf 4.8: Onderwerp '4.8.1 Verdragen'					
EVRM	-Blz. 187: Door het Europees Verdrag voor de Rechten van	**Gevolg EVRM**	Ja	Hierbij mag een overheid wel aanvullende	Bijvoorbeeld dat

	de Mens (1950) moet Nederland inwoners de gelegenheid geven tot gezinshereniging en gezinsvorming. Hierbij mag een overheid wel aanvullende voorwaarden stellen. Bijvoorbeeld dat kandidaten vooraf een inburgeringexamen moeten afleggen.	"Door het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (1950) moet Nederland inwoners de gelegenheid geven tot gezinshereniging en gezinsvorming."		voorwaarden stellen.	kandidaten vooraf een inburgeringexamen moeten afleggen.
7. Gevolgen Europa voor de Nederlandse cultuur en identiteit					
Paragraaf 3.: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'					
1. Europa topics	**Toelichting genoemde Europese kenmerken**				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere Toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
Geen	Geen				

Bijlage H. Analysetabel (Versie: Seneca)

Matrix Seneca					
1. Oorspronkelijke doelstellingen Europese samenwerking en integratie					
Paragraaf 4.1: Onderwerp 'Nederlagen rationaliseringsproces'					
1. Europa topics	**Toelichting genoemde Europese kenmerken**				
	Tekstpassage	**2. Genoemde kenmerk**	**3. Verdere toelichting kenmerk**		**4. Praktisch voorbeeld**
EGKS	-blz. 113-114: Het geloof in de natiestaat met één cultuur verloor aan kracht en daarvoor in de plaats kwam een sterker wordend geloof in een verdraagzame samenleving met meer culturen in één staat. Daarbij groeide de hoop dat onderlinge samenwerking tussen landen de internationale cohesie zou versterken en ontstonden er nieuwe instellingen om het maatschappelijk geluk in de wereld te vergroten. Dit heet het proces van mondialisering en begon met de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en Nederland was één van de zes landen die daarbij hoorden. De EGKS was bedoeld om te zorgen voor voldoende kolen en staal voor de deelnemende landen om zo hun landen weer op te kunnen bouwen. Maar tevens was de opzet om de kolen/ en staalindustrie tot een soort gemeenschappelijk bezit van landen te maken, zodat niet één land deze industrie weer voor oorlogsdoeleinden zou kunnen gaan gebruiken. De EGKS is een aantal keren van naam veranderd en sinds 1992 heet het de Europese Unie (EU).	**Aanleiding EGKS** "Dit heet het proces van mondialisering en begon met de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) (..)"	Ja	"Het geloof in de natiestaat met één cultuur verloor aan kracht en daarvoor in de plaats kwam een sterker wordend geloof in een verdraagzame samenleving met meer culturen in één staat. Daarbij groeide de hoop dat onderlinge samenwerking tussen landen de internationale cohesie zou versterken en ontstonden er nieuwe instellingen om het maatschappelijk geluk in de wereld te vergroten."	
		Doel EGKS "De EGKS was bedoeld om te zorgen voor voldoende kolen en staal voor de deelnemende landen om zo hun landen weer op te kunnen bouwen"	Ja	"Maar tevens was de opzet om de kolen/ en staalindustrie tot een soort gemeenschappelijk bezit van landen te maken, zodat niet één land deze industrie weer voor oorlogsdoeleinden zou kunnen gaan gebruiken. De EGKS is een aantal keren van naam veranderd en sinds 1992 heet het de Europese Unie (EU)."	
		Link EGKS & EU "De EGKS is een aantal keren van naam veranderd"	Ja	"sinds 1992 heet het de Europese Unie (EU)"	
Paragraaf 4.2: Onderwerp 'Proces van cohesie'					
Internationale cohesie na oorlog	-Blz. 129: (..) In de 20ste eeuw kwam dit tot uitbarsting in twee wereldoorlogen en na de Tweede Wereldoorlog wilde men 'dit nooit meer'. Europese landen gingen meer samenwerken en richtten de EGKS op en daarna ontstonden in het proces van mondialisering nog meer instellingen op internationale cohesie te bevorderen: -WEU: West Europese Unie, een militair samenwerkingsverband; -NAVO: Noord-Atlantische verdragsorganisatie, militaire samenwerking tussen Europa en Amerika; -VN; een wereldwijde samenwerking tussen landen voor meer veiligheid en bescherming van de mensenrechten.	**Aanleiding EGKS** "In de 20ste eeuw kwam dit tot uitbarsting in twee wereldoorlogen en na de Tweede Wereldoorlog wilde men 'dit nooit meer'.	Ja	"Europese landen gingen meer samenwerken en richtten de EGKS op en daarna ontstonden in het proces van mondialisering nog meer instellingen op internationale cohesie te bevorderen: -WEU: West Europese Unie, een militair samenwerkingsverband; (..)"	
Paragraaf 9.2 Geschiedenis en uitbreiding Europese samenwerking					
2 motieven: verlangen naar vrede & meer welvaart	-Blz. 254: (..) met de buitenlanden namen oorlogen dus toe, met name in aantallen doden. In 1870-1871 vond de Frans-Duitse oorlog plaats die gewonnen werd door het Duitse Pruisen en leidde tot hereniging van de Duitse deelstaten. Bij de oorlog vielen 800.000 slachtoffers: 250.000 soldaten en 550.000 burgers. De Eerste Wereldoorlog tussen 1914 en 1918 had totaal bijna 10 miljoen militaire slachtoffers en de Tweede Wereldoorlog kostte het leven aan 50 miljoen mensen. Kenmerkend voor deze oorlogen is het steeds sterker wordende idee van de natiestaat: een staat geldt voor één natie. Daarmee werd bedoeld dat op een bepaald grondgebied er eenheid moet zijn van volk, taal en cultuur. Elke Europese staat had in de 19e en 20ste eeuw wel een minderheid op het grondgebied.	**Oorlogen in Europa** "Kenmerkend voor deze oorlogen is het steeds sterker wordende idee van de natiestaat: een staat geldt voor één natie. Daarmee werd bedoeld dat op een bepaald grondgebied er eenheid moet zijn van volk, taal en cultuur. Elke Europese staat had in de 19e en 20ste eeuw wel een minderheid op het grondgebied."	Ja	"In 1870-1871 vond de Frans-Duitse oorlog plaats die gewonnen werd door het Duitse Pruisen en leidde tot hereniging van de Duitse deelstaten. Bij de oorlog vielen 800.000 slachtoffers: 250.000 soldaten en 550.000 burgers. De Eerste Wereldoorlog tussen 1914 en 1918 had totaal bijna 10 miljoen militaire slachtoffers en de Tweede Wereldoorlog kostte het leven aan 50 miljoen mensen."	
	-Blz. 254-255: Ironisch genoeg bestond het stuk land waar de meeste en heftigste oorlogen over zijn gevoerd uit twee bevolkingsgroepen: in Elzas-Lotharingen woonden Duitsers en Fransen. Dit gebied is door de Napoleontische oorlogen, de Frans-Duitse oorlog van 1871 en de Eerste Wereldoorlog regelmatig van 'eigenaar' gewisseld. Elzas-Lotharingen was zo gewild vanwege de rijke mijnen: in tijden van oorlog en vrede was de bij de mijnen behorende staalindustrie belangrijk. Tegelijkertijd was dit gebied en de machtswisselingen die er speelden van invloed op het idee van de natiestaat. (..) Elzas-Lotharingen is niet voor niets de geboorteplaats van de Europese Unie' geworden. De Franse minister Schuman stelde kort na de Tweede Wereldoorlog voor de mijnen in het Franse gebied en de staalindustrie in het Duitse Ruhrgebied tot gezamenlijk bezit van een aantal landen te maken.	**Introductie oorlog om elzas-lotharingen** -"Dit gebied is door de Napoleontische oorlogen, de Frans-Duitse oorlog van 1871 en de Eerste Wereldoorlog regelmatig van 'eigenaar' gewisseld"	Ja	"(..) het stuk land waar de meeste en heftigste oorlogen over zijn gevoerd uit twee bevolkingsgroepen: in Elzas-Lotharingen woonden Duitsers en Fransen."	
		Reden oorlog om Elzas lotharingen "Elzas-Lotharingen was zo gewild vanwege de rijke mijnen"	Ja	(..) in tijden van oorlog en vrede was de bij de mijnen behorende staalindustrie belangrijk	
		Link Elzas Lotharingen & samenwerking Elzas-Lotharingen: 'geboorteplaats Europese Unie'	Ja	"De Franse minister Schuman stelde kort na de Tweede Wereldoorlog voor de mijnen in het Franse gebied en de staalindustrie in het Duitse Ruhrgebied tot gezamenlijk bezit van een aantal landen te maken."	
	EGKS -Blz. 255: In 1952 werd de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) opgericht door Frankrijk, Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg. Een belangrijk doel daarbij was het voorkomen van nieuwe oorlogen. De EGKS is het begin van Europese samenwerking en een aantal jaren na de oprichting besloten deze zes landen om ook hun economische markten voor elkaar open te stellen. Voor een fabrikant is het veel handiger en goedkoper als regels voor een product in alle landen hetzelfde zijn. Ook scheelt het als er geen invoerrechten betaald hoeven worden. En tenslotte is het voordelig als arbeidskrachten uit een land waar de werkloosheid hoog is zonder problemen aan de slag kunnen in een land waar voldoende werk is.	**Doel EGKS** "Een belangrijk doel daarbij was het voorkomen van nieuwe oorlogen."	Ja	*Zie hierboven*	
		Economische samenwerking "(..) aantal jaren na de oprichting besloten deze zes landen om ook hun economische markten voor elkaar open te stellen."	Ja		Voor een fabrikant is het veel handiger en goedkoper als regels voor een product in alle landen hetzelfde zijn. Ook scheelt het als er geen invoerrechten betaald hoeven worden. En tenslotte is het voordelig als arbeidskrachten uit een land waar de werkloosheid hoog is zonder problemen aan de slag kunnen in een land waar voldoende werk is.
2. Verschuivingen beslissingsbevoegdheid naar Europees niveau					
Paragraaf 9.1 Het soevereiniteitsdilemma					
1. Europa topics	**Toelichting genoemde Europese kenmerken**				

	Tekstpassage	2. Europees kenmerk	3. Verdere toelichting		4. Praktisch voorbeeld
Soevereiniteitsdilemma	-Blz. 248: (..) Bij het soevereiniteitsdilemma gaat het dus eigenlijk om de vraag wie de baas is in een bepaald gebied. Bij debatten gaat het vaak over 'het overdragen van soevereiniteit' of het 'verlies van soevereiniteit'. Ene kant staan actoren die vinden dat het beter is een democratie binnen een land te houden, zodat het bestuur dichtbij de mensen blijft en het land zoveel mogelijk zelfstandig blijft en eigen wetten en instellingen kan bepalen. Zij zijn duidelijk tegenstander van het overdragen van soevereiniteit aan de Europese Unie. Voorstanders van soevereiniteitsoverdracht beweren dat het beter is een veel groter gebied te besturen omdat maatschappelijke problemen "zich ook niet aan landsgrenzen houden". Maatschappelijke problemen als terrorisme, klimaatverandering en de financiële crisis zijn grensoverschrijdend en moeten daarom gezamenlijk worden aangepakt. Het soevereiniteitsdilemma gaat dus eigenlijk over de vraag op welk niveau moeten de wetten en instellingen bepaald worden die horen bij de uitwerking van het machtsdilemma, mensenrechtendilemma, welzijnsdilemma en cultuurdilemma. Is het beter voor het maatschappelijk geluk dit zelfstand of gezamenlijk te doen?	**Betekenis soevereiniteitsdilemma** "Bij het soevereiniteitsdilemma gaat het dus eigenlijk om de vraag wie de baas is in een bepaald gebied."	Ja	*uitgebreide uitleg tekstpassage*	
		Tegenstanders soevereiniteitsoverdracht Tegenstanders overdragen soevereiniteit aan de Europese Unie: "(..) vinden dat het beter is een democratie binnen een land te houden, zodat het bestuur dichtbij de mensen blijft en het land zoveel mogelijk zelfstandig blijft en eigen wetten en instellingen kan bepalen."	Ja		Landen hebben hun eigen geschiedenis en cultuur en bij samenwerking gaat dat (voor een deel) verloren.
		Voorstanders soevereiniteitsoverdracht Voorstanders overdragen soevereiniteit aan de Europese Unie: "beweren dat het beter is een veel groter gebied te besturen omdat maatschappelijke problemen "zich ook niet aan landsgrenzen houden".	Ja		"Maatschappelijke problemen als terrorisme, klimaatverandering en de financiële crisis zijn grensoverschrijdend en moeten daarom gezamenlijk worden aangepakt."
Hoge autoriteit	-Blz. 255: De oprichting van de EGKS leidde tot een belangrijke Europese instelling, namelijk de Hoge autoriteit. Deze Hoge Autoriteit bestond uit negen mensen uit de EGKS-landen die belangrijke beslissingen over de kolen- en staalproductie namen. Het instellen van een Hoge autoriteit betekende dus dat de deelnemende landen een deel van hun soevereiniteit opgaven aan dit samenwerkingverband.	**Samenstelling** "Deze Hoge Autoriteit bestond uit negen mensen uit de EGKS-landen	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'negen mensen´	
		Taak -"(..) die belangrijke beslissingen over de kolen- en staalproductie namen."	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'belangrijke beslissingen´	
Invloed op binnenlandse politiek	-Blz. 249: Samenwerken met andere landen en macht afstaan aan een overkoepeling heeft ook gevolgen voor de binnenlandse politiek van een land. Landen moeten zich immers houden aan de afspraken die ze gezamenlijk maken. Binnen een land kan een "links parlement" allemaal "linkse wetten" invoeren, maar als er bij de volgende verkiezingen een parlement komt waarbij rechtse partijen de meerderheid hebben, kan die rechtse meerderheid de linkse wetten weer veranderen. Maar bij afspraken tussen EU-landen kan een meerderheid van een nationaal parlement niet eenvoudig afspraken van een voorgaand parlement ongedaan maken. Nationale parlementen moeten de samenwerking tussen landen wel goedkeuren door middel van een verdrag (ratificeren).	**Impact EU-afspraken** 'Landen moeten zich houden aan de afspraken die ze gezamenlijk maken.'	Ja	"(..) bij afspraken tussen EU-landen kan een meerderheid van een nationaal parlement niet eenvoudig afspraken van een voorgaand parlement ongedaan maken. (..)een nieuw parlement dat anders is samengesteld is daar ook aan gebonden en moet zich houden aan die afspraken."	Binnen een land kan een "links parlement" allemaal "linkse wetten" invoeren, maar als er bij de volgende verkiezingen een parlement komt waarbij rechtse partijen de meerderheid hebben, kan die rechtse meerderheid de linkse wetten weer veranderen.
		Rol nationale parlementen "Nationale parlementen moeten de samenwerking tussen landen wel goedkeuren door middel van een verdrag (ratificeren)"	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'verdrag'	
Paragraaf 9.2 Geschiedenis en uitbreiding Europese samenwerking					
1958 Verdrag van Rome	-Blz. 257: De Tweede fase vindt plaats vanaf 1958 met het Verdrag van Rome, waarin nieuwe samenwerking wordt opgezet op het gebied van vreedzaam gebruik van kernenergie in het samenwerkingsverband Euratom. Daarnaast wordt samenwerking op landbouwgebied noodzakelijk omdat er enorme behoefte aan voedsel is door de bevolkingsgroei en de bestaande verschillen in voedselprijzen tussen landen soms tot bizarre smokkeltoestanden leiden. Daarnaast word in het verdrag afgesproken om samenwerking te zoeken op een aantal terreinen van handel en productie. Deze samenwerking word Europese gemeenschap genoemd, de EEG.	**Verandering: Nieuwe samenwerking** "(..) nieuwe samenwerking wordt opgezet op het gebied van vreedzaam gebruik van kernenergie in het samenwerkingsverband Euratom."	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'Vreedzaam gebruik kernenergie'	
		Verandering: Samenwerking landbouwgebied "(..) samenwerking op landbouwgebied noodzakelijk omdat er enorme behoefte aan voedsel is door de bevolkingsgroei en de bestaande verschillen in voedselprijzen tussen landen soms tot bizarre smokkeltoestanden leiden."	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'samenwerking landbouwgebied'	
		Verandering: Andere gebieden samenwerking "samenwerking te zoeken op een aantal terreinen van handel en productie. Deze samenwerking word Europese gemeenschap genoemd, de EEG."	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'aantal terreinen'	
1967 Verdrag van Brussel	-Blz. 258: In de derde fase worden de Drie Europese instellingen, EGKS, Euratom en EEG samengevoegd tot één structuur: de Europese Gemeenschappen. Deze nieuwe instelling is afgesproken in het verdrag van Brussel in 1967 en voor die instelling is er één budget en één Raad van Ministers. Iets later in deze fase worden wordt samenwerking gestart ten aanzien van buitenlands beleid: de Europese Politieke Samenwerking (EPS).	**Verandering: Samenvoeging** "Drie Europese instellingen, EGKS, Euratom en EEG samengevoegd tot één structuur: de Europese Gemeenschappen"	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -aanleiding 'samengevoegd'	
		Verandering: Één budget & één raad van Ministers "Deze nieuwe instelling is afgesproken in het verdrag van Brussel in 1967 en voor die instelling is er één budget en één Raad van Ministers."	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'één budget en één Raad van Ministers.'	
		Verandering: Samenwerking buitenlands beleid "Iets later in deze fase worden wordt samenwerking gestart ten aanzien van buitenlands beleid: de Europese Politieke Samenwerking (EPS)."	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'buitenlands beleid'	
1993 Verdrag van Maastricht	-Blz. 259: In de vierde fase - de jaren negentig - zijn er twee beleidsterreinen samengevoegd aan de Europese samenwerking: het bestrijd van criminaliteit en zaken rondom asiel en immigratie. Dit is de tijd van de zogenaamde drie pijlers en voor elke pijler geldt een ander besluitvormingsprocedure. De Europese samenwerking omvat steeds een groter aantal beleidsterreinen en grijpt zo meer in het leven van de Europese burgers, maar wordt door de verschillende besluitvormingsprocedures steeds moeilijker te begrijpen voor de mensen. Op de eerste pijler - van de drie gemeenschappen - heeft het Europees Parlement ook invloed en wordt besloten op basis van meerderheden. Bij de tweede pijler - van politiële, justitiële en binnenlandse samenwerking - en de derde pijler - van buitenlands beleid - wordt met unanimiteit en vetorecht beslist. Het buitenlands beleid wordt opnieuw geregeld, omdat het vorige beleid (EPS) had gefaald. Bij de	**Verandering: Uitbreiding samenwerking** Extra terreinen: criminaliteit & zaken asiel en immigratie	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'Criminaliteit & zaken asiel en immigratie'	
		Verandering: Betekenis 1e pijler 1e pijler (invloed Europees Parlement): besloten op basis van meerderheden	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -'invloed Europees Parlement' -'besluiten op basis van meerderheden'	
		Verandering: Betekenis 2e pijler 2e pijler (politiële, justitiële en binnenlandse samenwerking) & 3e pijler (buitenlands beleid): besloten op basis van unanimiteit en vetorecht	Nee	***Geen verdere toelichting:*** -Politiële, justitiële en binnenlandse samenwerking', -'buitenlands beleid' -'beslist met unanimiteit en vetorecht'	
		Verandering: EPS wordt GBVB "(..) het EPS vervangen door het gemeenschappelijk Buitenlands en veiligheidsbeleid"	Ja		*'er kon geen gemeenschappelijke Europees standpunt bepaald 'bij de Russische aanval in Afghanistan in 1979'*

	Russische inval in Afghanistan in 1979 en de Oorlog in de jaren negentig in het voormalige Joegoslavië kon er geen gemeenschappelijk Europees standpunt bepaald worden en daarom werd het EPS vervangen door het gemeenschappelijk Buitenlands en veiligheidsbeleid. Tegelijkertijd is dit ook het moment dat de Europese Monetaire Unie wordt ingevoerd, dat betekent samenwerking op weg naar een gemeenschappelijke munt. Met het verdrag van Maastricht wordt besloten om per 1 januari 1999 de euro als gemeenschappelijke munt in te voeren.	**Verandering: Europese Monetaire Unie** "(..) de Europese Monetaire Unie wordt ingevoerd (..)"	Ja	"(..) dat betekent samenwerking op weg naar een gemeenschappelijke munt. Met het verdrag van Maastricht wordt besloten om per 1 januari 1999 de euro als gemeenschappelijke munt in te voeren."	
1999 Verdrag van Amsterdam	-Blz 260: In de vijfde fase wordt de naam van de samenwerking veranderd in de Europese Gemeenschap. De pijlers van de vorige fase verdwijnen weer en het Europees Parlement krijgt op veel terreinen beslissingsbevoegdheid. Er worden in deze fase verschillende verdragen samengevoegd en het belangrijke beleidsterrein van werkgelegenheid wordt toegevoegd aan de samenwerking.	**Verandering: verdwijning pijlers** Pijlers verdwijnen en Europees parlement krijgt op veel terreinen beslissingsbevoegdheid	Nee	***Geen verdere toelichting:** -reden 'pijlers verdwijnen' -'veel terreinen beslissingsbevoegdheid'	
		Verandering: Samenvoeging verdragen Verdragen worden samengevoegd en belangrijke terreinen van werkgelegenheid worden toegevoegd aan de samenwerking	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'belangrijke terreinen werkgelegenheid'	
		Verandering:Europese rechten Rechten: invoering Europees burgerschap, vrij reizen zonder paspoort in het Schengengebied sinds 1995 en vier vrijheidsrechten (vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal)	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Europees burgerschap' -'vrij reizen in Schengengebied' -'vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal'	
2009 Verdrag van Lissabon	-Blz. 261: De laatste fase gaat in in 2009 en is de huidige fase (2012) en elke vorm van samenwerking is door middel van een verdrag geregeld. Het Europees Parlement heeft nu medebeslissingsbevoegdheid op bijna alle terreinen. Besloten met unanimiteit en vetorecht wordt alleen gedaan bij Buitenlands en veiligheidsbeleid. Dat geldt dan voor de Europese Raad en de Raad van Ministers (deze raden worden in pas. 9.3 behandeld).	**Huidige fase** Fase 6 is de huidige fase waarbij elke vorm van samenwerking door middel van een verdrag is geregeld	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Samenwerking door middel van een verdrag'	
		Europees parlement momenteel Het Europees Parlement heeft nu medebeslissingsbevoegdheid op bijna alle terreinen	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'medebeslissingsbevoegdheid Europees Parlement'	
		Beslissingen momenteel Besloten met unanimiteit en vetorecht wordt alleen gedaan bij buitenlands en veiligheidsbeleid(Europese raad & Raad v. Ministers)	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'unanimiteit en vetorecht' -'buitenlands en veiligheidsbeleid'	

3. Structuur Europese vertegenwoordiging

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	**Toelichting genoemde Europese kenmerken**				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
De Europese Raad	-Blz. 264: Hierin zitten de regeringsleiders en zij maken afspraken over de grote lijnen van de samenwerking. Zij leggen dit vast in verdragen en deze zijn een soort grondwet van de Europese Unie	**Samenstelling** -"Hierin zitten de regeringsleiders"	Ja	"Hierin zitten de regeringsleiders (..)"	
		Taak Zij maken afspraken over de grote lijnen van de samenwerking. Zij leggen dit vast in verdragen en deze zijn een soort grondwet van de Europese Unie	Nee	***Geen verdere toelichting:** "(..) de grote lijnen van de samenwerking"	
	-Blz. 265: Verdragen worden gesloten bij bijeenkomst en deze raad stelt dus als het ware de grondwet van Europa vast. Dat zijn richtlijnen op welk terrein wetten gemaakt kunnen worden en aan welke voorwaarden ze moeten voldoen.	**Verdragen** "Verdragen worden gesloten bij bijeenkomst en deze raad stelt dus als het ware de grondwet van Europa vast."	Ja	"Dat zijn richtlijnen op welk terrein wetten gemaakt kunnen worden en aan welke voorwaarden ze moeten voldoen."	
De Europese Commissie	-Blz. 264: Dit is de hoge autoriteit en hierin zitten de commissarissen van Europa ("ministers van Europa") en zij zijn het dagelijks bestuur van Europa en maken wetsvoorstellen bij de verdragen.	**Samenstelling** -"hierin zitten de commissarissen van Europa ("ministers van Europa")"	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Ministers van Europa	
		Functie -Zij zijn het dagelijks bestuur van Europa en maken *wetsvoorstellen bij de verdragen.*	Nee	***Geen verdere toelichting:** -"Maken wetsvoorstellen"	
De Raad van Ministers	-Blz. 264: Per beleidsterrein komen de ministers bij elkaar. Zij functioneren in het verlengde van de regeringsleiders (Europese Raad), maar beslissen telkens op hun eigen terrein. Zij worden ook wel de Raad van Europa genoemd en dat is verwarrend omdat het veel lijkt op de Europese Raad en daarom wordt in dit hoofdstuk alleen Raad van Ministers gebruikt. Onthoud voor het volgen van het nieuws dat in de Europese Raad de regeringsleiders zitten en deze Raad begint met 'Europese' en is het hoogste niveau van Europa.	**Samenstelling** "Per beleidsterrein komen de ministers bij elkaar."	Nee	***Geen verdere toelichting:** "Per beleidsterrein komen de ministers bij elkaar."	
		Ten opzichte van Europese raad "Zij Functioneren in het verlengde van regeringsleiders, maar beslissen op hun eigen terrein"	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'hun eigen terrein'	
		Benaming 'Raad van Europa' "Worden ook wel de raad van Europa genoemd (..)"	Ja	"Onthoud dat in de Europese raad regeringsleiders zitten, begint met 'Europese' en is hoogste niveau"	
	-Blz. 267: Komt per ministerie bijeen; in vergaderingen van ministers van economie of van verkeer en vervoer, of van landbouw en visserij enzovoort.	**Samenstelling** -"Komt per ministerie bijeen"	Ja	***Geen verdere toelichting:** -" in vergaderingen van ministers van economie of van verkeer en vervoer, (..)"	
Het Europees Parlement	-Blz. 264: Bij Europese verkiezingen wordt dit parlement gekozen en het is hun taak de wetten van de Europese Commissie te controleren en ook kan het parlement de Commissie ontslaan	**Verkozen** " Bij Europese verkiezingen wordt dit parlement gekozen"	Nee	***Geen verdere toelichting:** -Europese verkiezingen	
		Taak "(..) het is hun taak de wetten van de Europese Commissie te controleren en ook kan het parlement de Commissie ontslaan"	Nee	***Geen verdere toelichting:** -Controleren -Ontslaan	

Paragraaf 9.4 Ontwikkelingen basiswaarden en uitdagingen Europese samenwerking

4. Europees besluitvormingsproces

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	**Toelichting genoemde Europese kenmerken**				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**			**4. Praktische voorbeeld**
Het proces	Daarbij maakt de Europese Commissie een wetsvoorstel en dit wordt besproken in het Europees Parlement. Het parlement kan het dan goedkeuren of voorstellen voor wijzigingen doen. De volgende actor die naar het wetsvoorstel kijkt, is de Raad van Ministers. Deze kan ook het wetsvoorstel weer aannemen of aanpassen. Dan komt het voorstel weer bij het Europees Parlement die het voorstel aanneemt of verwerpt. Een derde mogelijkheid is nog dat het parlement het wetsvoorstel alsnog aanpast en dan moet het gewijzigde wetsvoorstel nogmaals naar de Raad van Ministers die het voorstel dan alsnog kan goedkeuren of verwerpen.	**1. Europese Commissie** "(..) maakt de Europese Commissie een wetsvoorstel en dit wordt besproken in het Europees Parlement."	Nee	***Geen verdere toelichting:** hoe/wat/waar/waarom 'wetsvoorstel'	
		2. Europees parlement "Het parlement kan het dan goedkeuren of voorstellen voor wijzigingen doen."	Nee	***Geen verdere toelichting:** hoe/wat/waar/waarom 'goedkeuren of voorstellen voor wijzigingen'	
		3. Raad van Ministers De volgende actor die naar het wetsvoorstel kijkt, is de Raad van Ministers. Deze kan ook het wetsvoorstel weer aannemen of aanpassen.	Nee	***Geen verdere toelichting:** hoe/wat/waar/waarom 'aannemen of aanpassen'	

		4. Europees Parlement "Dan komt het voorstel weer bij het Europees Parlement die het voorstel aanneemt of verwerpt. Een derde mogelijkheid is nog dat het parlement het wetsvoorstel alsnog aanpast (..)"	Nee	***Geen verdere toelichting:** hoe/wat/waar/waarom 'aannemen, verwerpen of aanpassen'	
		5. Raad van Ministers "(..) dan moet het gewijzigde wetsvoorstel nogmaals naar de Raad van Ministers die het voorstel dan alsnog kan goedkeuren of verwerpen."	Nee	***Geen verdere toelichting:** hoe/wat/waar/waarom 'goedkeuren of verwerpen'	
Vergelijking Europese en nationale wetgeving	-Blz. 265-266: Bij het vergelijken van wetgeving in een land en in Europa zijn de verdragen van de Europese Unie te beschouwen als een soort Grondwet. Dat zijn richtlijnen op welk terrein wetten gemaakt kunnen worden en aan welke voorwaarden ze moeten voldoen. Deze verdragen worden op bijeenkomst van regeringsleiders (Europese Raad) en deze Raad stelt dus als het ware de Grondwet van Europa vast. De Europese Commissie doet wetsvoorstellen die passen bij die verdragen en daarmee is de rol van Commissie te vergelijken met de rol van regeringen bij nationale wetgeving. Het Europees Parlement is ook te vergelijken met nationale parlementen, maar heeft niet zo veel inspraak als nationale. Over buitenlands beleid en veiligheidsbeleid heeft het Europees Parlement nauwelijks iets te zeggen en is dat voorbehouden aan de Europese raad. Ook mag het Europees Parlement zelf geen voorstellen doen voor nieuwe wetten, zoals een nationaal parlement wel kan (het zogenaamde 'recht van initiatief'). In de praktijk is er een afspraak gemaakt tussen het Europees Parlement en de Europese Commissie dat de Commissie een wetsvoorstel doet als een grote meerderheid in het Parlement een bepaalde wet wenst. De Raad van Ministers controleert de wetgeving van het Europees parlement en daarmee is deze Raad te vergelijken met de senaat in een land (in Nederland de Eerste Kamer). Het feit dat nationale parlementen ook een stem hebben in Europese wetgeving is typisch voor wetgeving in Europa en zoiets vindt niet plaats op nationaal niveau.	**Verdragen vergelijkbaar met grondwet** "Bij het vergelijken van wetgeving in een land en in Europa zijn de verdragen van de Europese Unie te beschouwen als een soort Grondwet."	Ja	"Dat zijn richtlijnen op welk terrein wetten gemaakt kunnen worden en aan welke voorwaarden ze moeten voldoen. Deze verdragen worden op bijeenkomst van regeringsleiders (Europese Raad) en deze Raad stelt dus als het ware de Grondwet van Europa vast."	
		Vergelijking Europese Commissie "De Europese Commissie doet wetsvoorstellen die passen bij die verdragen en daarmee is de rol van Commissie te vergelijken met de rol van regeringen bij nationale wetgeving. Het Europees Parlement is ook te vergelijken met nationale parlementen, maar heeft niet zo veel inspraak als nationale."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'wetsvoorstellen'	
		Vergelijking Europees Parlement "Het Europees Parlement is ook te vergelijken met nationale parlementen, maar heeft niet zo veel inspraak als nationale."	Ja	"Over buitenlands beleid en veiligheidsbeleid heeft het Europees Parlement nauwelijks iets te zeggen en is dat voorbehouden aan de Europese raad. Ook mag het Europees Parlement zelf geen voorstellen doen voor nieuwe wetten, zoals een nationaal parlement wel kan (het zogenaamde 'recht van initiatief'). In de praktijk is er een afspraak gemaakt tussen het Europees Parlement en de Europese Commissie dat de Commissie een wetsvoorstel doet als een grote meerderheid in het Parlement een bepaalde wet wenst."	
		Vergelijking Raad van Ministers De Raad van Ministers controleert de wetgeving van het Europees parlement en daarmee is deze Raad te vergelijken met de senaat in een land (in Nederland de Eerste Kamer).	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Controleert'	
Wijziging verdragen	-Blz 266: Iets heel anders als nieuwe wetten maken voor Europa is het natuurlijk als de verdragen waarop de samenwerking gebaseerd is veranderen. Eigenlijk is dat zoiets als het veranderen van de grondwet van Europa, het veranderen van de basis van waaruit alle wetten gemaakt kunnen worden. Voor zulke veranderingen in de verdragen geldt dan ook niet bovenstaande procedure, maar is er een andere, waarbij het Parlement een kleinere rol heeft en de Raad van ministers een grotere (zie figuur 8)	**Anders dan normale verdragen** "Iets heel anders als nieuwe wetten maken voor Europa is het natuurlijk als de verdragen waarop de samenwerking gebaseerd is veranderen"	Ja	"Eigenlijk is dat zoiets als het veranderen van de grondwet van Europa, het veranderen van de basis van waaruit alle wetten gemaakt kunnen worden. (figuur 8)"	
Veranderingen inspraak besluitvorming	**Europese Raad** -Blz. 267: In het begin van de Europese samenwerking had de Europese Raad (de regeringsleiders) bijna alle touwtjes in handen. Alleen op het terrein van kolen en staal hebben ze soevereiniteit afgestaan aan de Europese Commissie (de Hoge Autoriteit). Omdat de regeringsleiders steeds met unanimiteit moeten beslissen en de regeringsleiders hun veto kunnen uitspreken is het niet efficiënt als alle macht bij hen blijft. Langzaam verschuift er dan ook beslissingsmacht van de Europese Raad en de Raad van Ministers naar de Europese Commissie. De Europese Commissie kan in het belang van alle landen voorstellen doen en besluiten nemen.	**Macht begin EU-samenwerking** "In het begin van de Europese samenwerking had de Europese Raad (de regeringsleiders) bijna alle touwtjes in handen. Alleen op het terrein van kolen en staal hebben ze soevereiniteit afgestaan aan de Europese Commissie (de Hoge Autoriteit)."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Alle terreinen'	
		Verandering macht "Langzaam verschuift er dan ook beslissingsmacht van de Europese Raad en de Raad van Ministers naar de Europese Commissie. De Europese Commissie kan in het belang van alle landen voorstellen doen en besluiten nemen."	Ja	"Omdat de regeringsleiders steeds met unanimiteit moeten beslissen en de regeringsleiders hun veto kunnen uitspreken is het niet efficiënt als alle macht bij hen blijft."	
	Raad van Ministers -Blz. 267: De Raad van Ministers komt per ministerie bijeen; in vergaderingen van ministers van economie, of van verkeer en vervoer, of van landbouw en visserij enzovoort. Net als de Europese Raad kon deze Raad in het begin over veel terreinen beslissen, maar ook zij staat geleidelijk macht af aan de Europese Commissie. De Raad van Ministers besloot met unanimiteit en vetorecht, maar er ontstaat op steeds meer terreinen de behoefte om met meerderheid te gaan beslissen. Op dit moment is er een ingewikkelde tabel, waarop is aangegeven hoeveel 'zetels' een minister van een land heeft om aan een meerderheid te komen. Zo een meerderheid via gewogen stemmen heet een gekwalificeerde meerderheid.	**Samenstelling** "De Raad van Ministers komt per ministerie bijeen (..)"	Ja	"(..) in vergaderingen van ministers van economie, of van verkeer en vervoer, of van landbouw en visserij enzovoort."	
		Macht begin EU-samenwerking "Net als de Europese Raad kon deze Raad in het begin over veel terreinen beslissen, maar ook zij staat geleidelijk macht af aan de Europese Commissie."	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Veel terreinen'	
		Stemmen "Zo een meerderheid via gewogen stemmen heet een gekwalificeerde meerderheid."	Ja	"Op dit moment is er een ingewikkelde tabel, waarop is aangegeven hoeveel 'zetels' een minister van een land heeft om aan een meerderheid te komen."	
	Europese Commissie -Blz. 267: Hiervoor geldt het omgekeerde als voor de Raad van Ministers. In de loop van de tijd krijgt deze commissie op steeds meer beleidsterreinen de bevoegdheid om wetsvoorstellen te doen. Tegelijkertijd moet zij in de loop van de tijd ook steeds meer macht afstaan aan het Europees Parlement, dat wetsvoorstellen moet goedkeuren.	**Verandering macht** "Hiervoor geldt het omgekeerde als voor de Raad van Ministers."	Ja	"In de loop van de tijd krijgt deze commissie op steeds meer beleidsterreinen de bevoegdheid om wetsvoorstellen te doen. Tegelijkertijd moet zij in de loop van de tijd ook steeds meer macht afstaan aan het Europees Parlement, dat wetsvoorstellen moet goedkeuren."	
	Europees Parlement -Blz. 268: De oprichting van de EGKS was er nog geen van een Europees Parlement, maar in de tweede fase (Verdrag van Rome uit 1957) kwam deze instelling er. Toen werden er uit de nationale parlementen leden	**Oprichting** "De oprichting van de EGKS was er nog geen van een Europees Parlement, maar in de tweede fase (Verdrag van Rome uit 1957) kwam deze instelling er."	Ja	"Toen werden er uit de nationale parlementen leden gekozen die het Europees Parlement vormden. Sinds 1979 worden de Europarlementariërs echter	

	gekozen die het Europees Parlement vormden. Sinds 1979 worden de Europarlementariërs echter rechtstreeks door de bevolking gekozen. In het begin kon het parlement alleen invloed uitoefenen op de besluiten van de Europese Commissie en kon zij dit slechts doen in de vorm van een advies. In de loop van de tijd werd de invloed van het Europees Parlement groter door verschillende wijzigingen in de samenwerking. Ten eerste kreeg het parlement rechtstreeks beslissingsbevoegdheid over enkele zaken van de Raad van Ministers, zoals het goedkeuren van de begroting. Als tweede kreeg het meer invloed omdat de Europese Commissie meer macht kreeg. Aangezien de Commissie instemming van het Europees Parlement nodig heeft, is daarmee de macht van het parlement toegenomen. Als derde kan genoemd worden dat het parlement op steeds meer terreinen medebeslissingsbevoegdheid kreeg. Dat houdt in dat zowel het parlement als de Raad van Ministers moesten instemmen met een wetsvoorstel. Uiteindelijk resulteerde dat in de beslissingsbevoegdheidprocedure uit het schema van de verdieping paragraaf 9.1, die voor bijna alle terreinen geldt behalve bijvoorbeeld het buitenlands en veiligheidbeleid.			rechtstreeks door de bevolking gekozen."	
		Verandering macht "In de loop van de tijd werd de invloed van het Europees Parlement groter door verschillende wijzigingen in de samenwerking."	Ja	"Ten eerste kreeg het parlement rechtstreeks beslissingsbevoegdheid over enkele zaken van de Raad van Ministers, zoals het goedkeuren van de begroting. Als tweede kreeg het meer invloed omdat de Europese Commissie meer macht kreeg. Aangezien de Commissie instemming van het Europees Parlement nodig heeft, is daarmee de macht van het parlement toegenomen. Als derde kan genoemd worden dat het parlement op steeds meer terreinen medebeslissingsbevoegdheid kreeg. Dat houdt in dat zowel het parlement als de Raad van Ministers moesten instemmen met een wetsvoorstel."	

5. Europese rechten

Paragraaf 3.8: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	Toelichting genoemde Europese kenmerken				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktische voorbeeld**
1999 Verdrag van Amsterdam	-Blz. 260: Ook komen er speciale rechten voor Europese burgers: -Invoering van het Europees burgerschap in 1992 -Vrij reizen zonder paspoort in het Schengengebied sinds 1995 (Het Luxemburgse Schengen is de plaats waar dit akkoord getekend werd) -Het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens in 2000 met vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal.	**Europees burgerschap** Europees burgerschap in 1992	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Europees burgerschap'	
		Vrij reizen zonder paspoort Vrij reizen zonder paspoort in het Schengengebied	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Schengengebied'	
		Vier vrijheidsrechten vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal.	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal'	

6. Europese verdragen ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen / asielzoekers

Paragraaf 2.1: Onderwerp '2.1.3 Na de Tweede Wereldoorlog'

1. Europa topics	Toelichting genoemde Europese kenmerken				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
1999 Verdrag van Amsterdam	-Blz. 260: Ook komen er speciale rechten voor Europese burgers: (..) -Het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens in 2000 met vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal.	**Vier vrijheidsrechten** vier vrijheidsrechten voor Europese burgers: het vrije verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal.	Nee	***Geen verdere toelichting:** -'Vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal'	

7. Gevolgen Europa voor de Nederlandse cultuur en identiteit

Paragraaf 3.: Onderwerp '3.8.1 De Europese Unie'

1. Europa topics	Toelichting genoemde Europese kenmerken				
	Tekstpassage	**2. Europees kenmerk**	**3. Verdere toelichting**		**4. Praktisch voorbeeld**
-	-	-			